

*Şeriyye ve Evkaf Vekâleti Dönemi'nde Dinî Meşruîyet Meselesi ve Din Hizmetleri (1920-1924)**

Ayşe YANARDAĞ

Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sivas

E-Mail: ayanardag@cumhuriyet.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-5636-3500

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 04.06.2024 Kabul Tarihi / Accepted: 16.03.2025

ÖZ

YANARDAĞ, Ayşe, **Şeriyye ve Evkaf Vekâleti Dönemi'nde Dinî Meşruîyet Meselesi ve Din Hizmetleri (1920-1924)**, CTAD, Yıl 21, Sayı 42 (Bahar 2025), s. 31-67.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonunda imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile tüm Anadolu işgal edilmiş, Osmanlı'nın kurucu unsuru Müslüman Türk milleti katliamlar karşısında millî ve dinî varlığını kaybetme tehlikesini idrak etmiştir. Kongreler sürecinden sonra İstanbul'da açılan son Osmanlı Mebuslar Meclisi işgal güçleri tarafından basılmış, bazı milletvekilleri tutuklanarak Türk siyasi varlığı ve bağımsızlığı temsil edilemez hale gelmiş, fakat Millî Mücadele devam etmiştir. İstanbul hükümeti yayınladığı fetva ile Millî Mücadelenin meşru ve haklı olmadığını iddia etmiştir. Buna karşılık Anadolu fetvası mücadelenin meşru ve haklılığını ortaya koymuştur. 23 Nisan

* Bu çalışma 8 Mart 2024 tarihinde Ankara'da Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen "3 Mart 1924 Yasaları'nın 100. Yıldönümü Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

1920’de Ankara’da olağanüstü yetkilere sahip TBMM açılmasının ardından dinî konularda hizmet vermek üzere TBMM’nin ilk hükümetinden itibaren Şeriiye ve Evkaf Vekâleti kurulmuştur. Şeriiye ve Evkaf Vekâleti Millî Mücadele yıllarında imkânların elverdiği ölçüde çalışmış, bu mücadelenin meşru ve haklı olduğuna dair katkıda bulunmuştur. Saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin ilanının ardından 3 Mart 1924’te Şeriiye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ve Diyanet İşleri Riyasetinin kurulması hakkında kanun çıkarılmıştır. Bu çalışmada Şeriiye ve Evkaf Vekâletinden Diyanet İşleri Reisliğine (1920-1924) geçiş süreci ele alınmıştır. Şeriiye ve Evkaf Vekâletinin dinî meşruiyet meselesine bakışı ve din hizmetleri incelenmiştir. TBMM Zabıt Cerideleri ve transkript edilen arşiv belgeleri dinî kurum ve hizmetlere dair önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Devlet, din hizmetleri, Şeriiye ve Evkaf Vekâleti, Diyanet İşleri Riyaseti.

ABSTRACT

YANARDAĞ, Ayşe, **The Case of Religious Legitimacy and Religious Services during the Era of Ministry of Sharia and the Foundations (1920-1924)**, CTAD, Year 21, Issue 42 (Spring 2025), pp. 31-67.

With the Armistice of Mudros signed by the Ottoman Empire at the end of the World War I, Anatolia was occupied, and the Muslim Turkish nation, the founding element of the Empire, realized the danger of losing its national and religious existence against the massacres. Following the congresses held across Anatolia, the last Ottoman Parliament inaugurated in Istanbul was raided by the occupying forces. Some deputies were arrested. Even though the Parliament lost its power of representation the National Struggle continued. The government in Istanbul asserted that the National Struggle was illegitimate by a religious edict (fatwa). Contrarily, the fatwa given by the national forces in Anatolia revealed the legitimacy and righteousness of their act. Following the inauguration of the Turkish Grand National Assembly On April 23, 1920 in Ankara with extraordinary authorization, the Ministry of Sharia and the Foundations was established to provide religious services. This ministry had been under service to the extent possible during the years of the National Struggle, and this struggle was supported legitimately and rightfully. Following the abolishment of the Sultanate on November 1, 1922, and the proclamation of the new national Turkish state as a republic on October 29, 1923. a law was enacted on March 3, 1924 on the abolishment of the referred Ministry and formation of the Presidency of Religious Affairs instead. Thus, this manuscript focuses on the transition process from this former Ministry to the Presidency of Religious Affairs (1920-1924) was discussed. The perspective of the Ministry on religious legitimacy and religious services is analyzed. The parliamentary minutes and transcribed archival documents provide crucial information on

the topic.

Keywords: State, religious services of the state, Ministry of Sharia and the Foundations, Presidency of Religious Affairs.

Giriş

İnsan toplum hâlinde bir kültür çevresinde yaşayan, düşünme ve konuşma yeteneği olan, evreni bütün olarak kavrayabilen, bulguları sonucunda değiştirebilen ve biçimlendirebilen canlıdır.¹ Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde maddi ve manevi değerler yani kültür² yaratan ve bunları sonraki nesillere ileten insan bu özellikleri nedeniyle birey ve toplum olarak varlığının devamını sağlayan örgütler veya kurumlar meydana getirmiştir.

Sosyal, siyasal, kültürel, coğrafi ve daha başka sebeplerle bu kurumların bazıları ortadan kalkarken bazıları gelişip güçlenmişlerdir. Bu kurumlardan birisi de devlet denilen toplumsal örgütlenmeler olup tarih boyunca her toplumda geliştiği söylenemez. Çeşitli aşamalardan geçerek bugünkü yapısına kavuşan devlet birçok alanı denetler ve düzenler hale gelmiştir.³ Yine insana ait bir kavram olan din insan ile birlikte var olmuş ve yeryüzünde farklı toplumlar ve farklı dinler ortaya çıkmıştır. Her din kendini en doğru din kabul edip diğerlerini yanlış kabul ettiği, birçok bilim dalını ilgilendirdiği ve bilimler arasındaki metodoloji ve yaklaşım farklılıkları⁴ gibi nedenlerle ortak tanım yapılamamıştır. Diyanet Vakfının İslam Ansiklopedisine göre din kelimesi Arapça deyn kökünden gelmiş olup âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat şeklinde başlıca üç anlamı vardır. Dil âlimleri terim olarak dinin son anlamdan geldiğini söylemiş, bu anlamlara hesap ve İslam anlamı eklenmiştir.⁵ MEB'in İslam Ansiklopedisinde benzer şekilde din kelimesi hüküm; örf ve âdet anlamında tanımlanmıştır. Kur'an-ı Kerim tefsircileri muhasebe, ceza ve mükâfat manasında alırken, Kelam biliminde din, Allah tarafından vazedilip, mensuplarını bu dünya ve öldükten sonra var olduğuna inanılan öteki dünyada(ahirette) kurtaran inanç ve emirlerin yerine getirilmesinden oluşan bir

¹ *Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Ankara, 2019, s.1195.

² *age.*, s.1558.

³ Ömer Özkaya, "Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı 16, Aralık 2020, s. 319.

⁴ Ayşe Yanardağ, *Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)*, ATAM, Ankara, 2018, s. 1-2.

⁵ Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul, 1994, s. 312.

müessese olarak ifade edilmiştir. Müslümanlar için din, Allah katındaki İslam için kullanılmıştır⁶. Kur'an-ı Kerim'de özel anlamda Allah için tek gerçek din İslam olmakla birlikte din kelimesi yol, hayat tarzı, hesap günü, kanun, hüküm gibi genel anlamda da kullanılmıştır⁷. Bu tanımlardan yola çıkarak ilk İslam bilginleri de dini, Kur'an'daki anlamına uygun olarak insanın düşünsel, bireysel ve sosyal yaşamını düzenleyen her türlü hayat anlayışı olarak değerlendirmişlerdir⁸. Farklı dillerdeki din kelimesi ve anlamı üzerine yapılmış bir çalışmada, aşağı yukarı her dinin "din" kavramını ifade etmek üzere seçtiği kelimelerin anlamlarının ortalaması, yol, adet, inanç, bağ, kulluk⁹ şeklinde çıkarılmıştır.

Bireyin aklen ve kalben inandığı, iman ve kabul ettiği bir bilgi olarak din¹⁰ yukarıda ifade edilen genel ve özel anlamıyla ilişkili olup bireysel ve toplumsal kimliği belirleyen unsurlardan birisidir. Bireysel boyutuyla kimlik kişinin ötekinden farklılığını ifade ederken toplumsal boyutuyla bireyin içinde bulunduğu toplum ile ortak paydalarını ortaya koyar. Bu anlamda toplumsal ve bireysel kimliği belirleyici bir olgu olarak din sosyo-kültürel bir ortamda şartların değişmesinden etkilense de ortak kutsal değerler ve idealler meydana getirmekte bu değerler ve ideallere atıf yapan bir ahlakın¹¹ yanı sıra yaşam biçimi, kültür geliştirmektedir. Dinsel ortak değerlerin yaşatılması ve sonraki kuşaklara aktarılması sosyal devamlılığa hizmet etmektedir.¹²

Dinin kültürel, ahlaki, kimlik boyutu dışında ibadet, siyaset, iktisat gibi birçok boyutu olması kavramın bireysel ve toplumsal hayatın her yönüyle ilişkili bulunması -sosyal bilimlerde esasen hemen her kavramda ortaya çıkan- herkesin kabul edebileceği bir tanım yapmak zorluğu din kavramında en yüksek derecede denilebilir. Bu yönüyle din insanın kimlik bir başka deyişle benlik duygusunu ilgilendirdiği ve varlığına bir anlam getirdiğinden hassas bir noktadadır. Bu

⁶ D. B. Macdonald, "Din", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 590.

⁷ Şinasi Gündüz (Editör), *Yaşayan Dinler Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 19.

⁸ Gündüz, *age.* s. 20.

⁹ Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVIII, 1986, s. 219.

¹⁰ Muammer Esen, "İman Kavramı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt 49, Sayı 1, 2008, s. 80-82.

¹¹ Ali Coşkun, "Din ve Kimlik", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 24, 2003, s. 7.

¹² Nazmi Avcı, Damla Topçu, "Toplumsal Değerlerden Uzaklaşma", *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2021, s. 141.

nedenle dine dair hemen her şey doğrudan bireyin benliği dolayısıyla toplumun devamlılığı ile ilişkili bir noktaya taşınabilir. Başka bir ifadeyle varlık-yokluk meselesi olarak değerlendirilebilir. Aynı dine inanmakla birlikte siyasi, sosyal, kültürel, coğrafi daha birçok unsur sebebiyle ortaya çıkan yorum ve anlayış farkları farklı mezhepleri ve dindarlık şekillerini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle aynı din inananları arasında dahi varlık yokluk savaşları yaşanmıştır. Bu derece hassas olan din aynı zamanda toplumsal varlığın devamlılığı için insanın kurduğu devlet örgütlenmesi ile ilişki içindedir. Devlet kavramı insan aklının ürettiği ve geliştirdiği bir bilgi iken inancın konusu olan din ister tek ister çok Tanrılı olsun evrenin dışından gelen bir güç ile ilişkilidir.¹³ Her iki kavram toplumsal varlığın devamına hizmet etmektedir.

19. yüzyılda her toplumun kendine özgü dinsel anlayış ve kurumları millî devletlerin ortaya çıkmasıyla önemini kaybetmemiştir. Nitekim İngiltere'de dine dair reformist görüşler millî kilise olan Anglikan Kilisesinin ortaya çıkmasını sağlamış,¹⁴ Fransız İhtilalinde Fransa'da dinsel kimlik ile millî kimlik arasındaki bağ değişmemiş,¹⁵ Osmanlı'da Bulgarlar, Rum kilisesinden ayrılarak millî kilise kurmak istemiştir.¹⁶ Keza yine Yahudi milliyetçiliğinin altyapısında dinin önemi inkâr edilmez.¹⁷ Ortak bir ahlak ve kültür geliştiren ve toplumsal devamlılığı sağlayan din, millî devlet sürecine hizmet etmiştir. Milliyetçilik çağında din toplumun gözünde yeni devlet örgütlenmesine meşruiyet veya haklılık kazandırmıştır.

Bu çalışmada, Anadolu'da millî bir Türk devletinin kuruluş süreci olan 1920-1924 tarihlerinin siyasi, askerî koşulları içinde verilen din hizmetleri incelenmiştir. Bu süreçte İstanbul hükümeti yayınladığı fetva ile Millî Mücadele'nin meşru ve haklı olmadığını iddia etmiş, iç isyanlara sebep olmuştur. 1920-1922 yılları Müslüman Türk toplumunun varlık yokluk savaşı verdiği öncelikle askerî mücadelenin yürütüldüğü bir dönemdir. 23 Nisan 1920'de açılan TBMM vatanın ve milletin mukadderatına el koyduğunu ilan ederek millî bir devlet kurma sürecini başlatmıştır. Millî Mücadele'nin yok edilmeye çalışılan

¹³ Gündüz, *age.* s. 19.

¹⁴ Abdülkadir Parlak, "Protestan Reformunun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Toplumsal, Siyasi ve Ekonomik Faktörler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 56, 2022, s. 37.

¹⁵ Emmanuel Tawil, Çev. Mürsel Özalp, Fransa'da Millî Din: Gallikan Hipotez, *Dergibant*, Cilt 3, Sayı 6, s.132.

¹⁶ Hasan Taner Kerimoğlu, "Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 14, s. 6.

¹⁷ Zafer Balpınar, "Yahudi Milliyetçiliğinin Güç Kullanımı Üzerinden İsrail'in Güvenlik Anlayışına Olan Etkisi, Akademik Ortadoğu, Cilt 7, Sayı 1, 2012, s. 81.

Türk siyasi varlığı ile dinî kimliğini korumak için yapıldığı göz önüne alındığında millî bir devlete geçiş sürecindeki din hizmetlerinin verilmesi dinî kimliğin korunmasında önemli bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. TBMM hükûmetinde ilk günden din hizmetlerine önem verilmiş, Şeriyye ve Evkaf Vekâleti kurulmuştur. Millî Mücadele'nin askerî safhası bittikten sonra 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyet yeni kurum ve kuruluşlarını oluşturmaya çalışıp bazı eski kurumları kaldırmış bazılarını ise yeni bir teşkilatlanmaya tabi tutarak dönüştürmüştür. Nitekim 3 Mart 1924'te Şeriyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Riyaseti kurulmuştur. Bu çalışmada TBMM'nin ilk hükûmetinden itibaren kurulan Şeriyye ve Evkaf Vekâletinin, kaldırıldığı tarihe kadar verdiği din hizmetleri özellikle arşiv belgeleri ve TBMM Zabıtlarına dayanarak tarih metodolojisi içinde açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak 1920-1924 arası dönemde verilen dinsel hizmetlere geçmeden önce İslam dininde ve İslamlaşan Türklerde kurumsallaşma, devlet ve dinsel meşruiyet ilişkisine dair bazı temel noktalara dikkat çekilmesi faydalı görülmüştür.

İslam Dininde Kurumsallaşma, Devlet ve Dinsel Meşruiyete Genel Bir Bakış

Dinin bireysel ve toplumsal kimliğin bir parçası olması ve toplumun varlığını devam ettirmek istemesi dinin kurumsallaşması ihtiyacını getirmiştir. Farklı dindarlık şekilleri aynı din içinde dahi farklı kurumsallaşmalar ortaya çıkartmıştır. Katolik Kilisesinde rahiplik hak ve ayrıcalıklarına sahip ruhban sınıfı sıkı ve hiyerarşik bir şekilde örgütlenmiş olup azamî (maksimist) teşkilatlanmadır. İnanların eşitliği ilkesine dayanan İslam dininde ise asgarî (minimist) teşkilatlanma söz konusudur. Diğer dinlerin teşkilatlanmasının bu ikisi arasında olduğu söylenebilir.¹⁸ Dinin inanç ilkeleri dinsel teşkilatlanmaları etkilemiştir. Nitekim Allah ile toplum arasında ayrıcalıklı, aracı bir ruhban sınıfını reddetmiş olması sebebiyle en asgarî örgütlenme İslam dinine aittir.

İslam tarihinde cami, mescit, fetva, müftü, şeyhülislam, imam, hatip, müezzin, tekke, tarikat gibi kavram ve kurumlar ortaya çıkmıştır. Ancak İslam dininde ayrıcalıklı Allah adına yetki kullanan bir ruhban sınıfı olmadığı için bunlar ilmiye sınıfı, din hizmetlisi, kişinin ve toplumun sorunlarının çözümünde ve bireysel terbiyesinde yardımcı olan ve saygı duyulan büyük zatlar olarak görülmüştür. Çalışma açısından bunlardan en önemlisi olarak değerlendirilen müftüler yanılmazlık iddiasıyla fetva vermemişlerdir. Nitekim fetva verirken en doğrusunu Allah bilir sözleriyle görüşlerini bildirmişlerdir.¹⁹ Müftüler devletin ya da iktidarın üzerinde konumlanacak dinsel iddialara sahip olmasalar da

¹⁸ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1993, s. 217-220.

¹⁹ Sinan Çuluk - Yılmaz Karaca (Yayına Hazırlayan), *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2015, s. 9.

kendilerine saygı duyulmuş, toplum ve devlet hayatında fetva almak önemli olmuştur. Ayrıca halifeler başlangıçta dinsel bir ibadet olan namazı kıldırarak, Cuma namazlarında halkı aydınlatma amaçlı dinî nasihat ve öğüt anlamına gelen hutbe vermişlerdir. İslam coğrafyası genişledikçe namaz kıldırmak için imamlar ve halife adına hutbe veren hatipler görevlendirilmiştir. Hutbe okutmak zamanla hâkimiyet ve siyasi bağımsızlığın sembolü haline gelmiştir.²⁰

Öte yandan dinin kurumsallaşması devlet denilen sosyal örgütlenme içinde nasıl yer alacağı da önemli bir meseledir. Din ve devlet ilişkisinin nasıl düzenleneceği meselesi dinin temel ilkeleriyle ya da toplumun dini yorumlayışıyla ilgili olduğu kadar sosyal, siyasal, kültürel şartlar ile de sıkı sıkıya ilişkilidir. Arap toplumunun İslam dini gelmeden önce siyasal anlamda örgütlenmiş bir devlet kültürleri olduğu söylenemez. İslamiyet öncesi Arapların siyasi kültürü kabile anlayışına dayalı olduğundan büyük devlet kuramamışlardır.²¹ Müslümanlaşırken devlet kurmuşlardır. Arapların din ve devlet anlayışının eşzamanlı gelişmesi din ve devlet olgu ve örgütlenmesini ayrı değerlendirebilecek tarihî koşulları mümkün kılmamıştır denilebilir. Hatta peygamberin hayata gözlerini kapatmasıyla ortaya çıkan halifeliğin kimin hakkı olduğuna dair meşruiyet tartışmaları bu bağlamda değerlendirilebilir. Zira siyasi gücü kullanacak olan halifenin kim olacağına dair Kur'an-ı Kerim ve hadislerde meşruiyet aranılmıştır. Her ne kadar Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde bu yönde kesin ve açık bir ibare olmadığı kabul edilse²² de halifenin meşruiyetinin kaynağı dinsel tartışmaların konusu olmuştur. Bununla birlikte Ortaçağ toplumlarında iktidarın meşruiyetinin dinsel kaynaklarda aranılması normal bir durumdur. Gerek iktidarın meşruiyeti konusunda gerekse de toplumsal her türlü meselede Allah adına hüküm koyma iddiasında ayrıcalıklı ruhban sınıfını reddeden İslam dini bu meseleyi toplumsal gelişmelere bırakmıştır. İslam mensupları için iktidarın meşruiyeti, kaynağı çeşitli tartışmalara, siyaset teorilerine²³, halifelik iddialarına hatta savaşımlara yol açmıştır. Halifeliği imanin içinde kabul eden Şia ile inancın konusu olarak kabul etmeyen Sünni mezhepleri ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Sünnilikte de bu mesele kelim tartışmalarındaki yerini

²⁰ Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul, 1998, s. 425-428.

²¹ Ahmet Akbulut, "Hz Muhammet Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", *Kelam Araştırmaları*, Cilt 4, Sayı 2, 2006, s. 3.

²² Abdylkader Durguti, "Hilafet Tartışmalarının Siyasi Mezheplerin Oluşumuna Etkisi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, 2016, s. 154.

²³ Ramazan Yıldırım, "Sünni Siyaset Düşüncesinin Tarih İçindeki Gelişimi ve Etkinliği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 24, 2011, s. 6.

almıştır.²⁴ Gerek Şia gerekse Sünni gelenek devlet iktidarına meşruiyet arama noktasında siyaset teorileri üretmişlerdir.

Geniş coğrafyalara yayılan İslam dininde halifelik tartışması dışında başka toplumsal sorunlar da ortaya çıkmıştır. Sünni ve Şia olarak bölünen İslam dünyası içinde sorunlara çözüm bulma zorunluluğu içtihat, müftü, fetva kavram ve kurumlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Din adamı sınıfı olmaması nedeniyle sorunların çözümünde Kur'an-ı Kerim ve hadislerde hüküm bulunmayan pek çok meselede kıyas, icmâ gibi çeşitli yollarla hüküm çıkarma yani içtihat yapma donanımına sahip müftüler ilmiye sınıfını oluşturmuştur. Bir başka ifadeyle ilim sahibi olan müftü, içtihat yani yorum yapabilme yetisine sahip olup verdiği hükme fetva denilmiştir. Bu noktada İslam dininin adalet ve ehliyet ilkelerine sahip evrensel bir din olduğunu belirtmek gerekir. Bu evrenselliğinin bir yansıması olarak ilmiye sınıfı dinin amacının “zarûrât-ı hamse” denilen beş temel ilkeyi yerleştirmek olduğunu belirtmişlerdir. Bu beş ilke canın, aklın, namus ve haysiyetin, dinin ve malın korunması²⁵ olup verilecek fetvalar bu ilkeye uygun olmalıdır. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde herhangi bir hüküm bulunmayan pek çok toplumsal, siyasal soruna çözüm sunan müftü ve fetva kavramları kurumsallaşmıştır. Halifelik dışında diğer toplumsal meseleler Sünni ve Şia içinde başka alt ya da fıkıh mezheplerinin kurumsallaşmasına neden olmuştur. İslam tarihinde dine dair ortaya çıkan yorum farklılıklarının kurumsallaşması anlamına gelen ilmiye sınıfı ve fetva kurumu Müslüman toplumlarda etkili olup önem kazanmıştır. Müftü ve fetva kurumu bu bağlamda devlet iktidarını elinde tutanlara meşruiyet sağladığı kadar toplumsal hayatın her alanında verdikleri fetvalar ile devlet uygulamalarına da meşruiyet sağlamışlardır.

İslamlaşan Türklerde Kurumsallaşma, Devlet ve Dinsel Meşruiyete Genel Bir Bakış

İslam dinine girmeden önce zaten bir devlet anlayışı ve örgütlenmesi mevcut olan Türkler İslam dinine girdikten sonra İslami kültürden etkilenmişler ancak kendi devlet anlayış ve örgütlenmesini tamamen terk etmemişlerdir. Türklerde kağan Tanrı tarafından kut verilerek bazı güç ve yetkilerle donatılsa da hiçbir zaman Tanrı-Kral olarak görülmediği²⁶ gibi eski Türk din anlayışında din adamı denebilecek kamlar da ayrıcalıklı hiyerarşik bir sınıf halinde bulunmamışlar,

²⁴ Erdal Aydın, “Erken Dönem Hilafet Örnekleri Işığında İslam'da Demokratik Bir Hilafet Tasavvuru Mümkün mü?”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, Cilt 15, Sayı 54, s. 77.

²⁵ Recep Şentürk, “İnsan Hakları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul, 2000, s. 328.

²⁶ Demokaan Demirel, “Eski Türklerde Devlet Modelinin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 16, 2017, s. 448.

halkın içinde yaşamışlardır.²⁷ Bu noktadan bakıldığında siyasi geleneği güçlü olan Türkler, İslam dininde bir devlet şekli belirlenmemesi, belirli kişi ya da kişilere verilmiş mutlak bir iktidar anlayışı olmaması, ruhban sınıfını reddetmesi ve evrensel nitelikleri nedeniyle zamanla İslam dinine girmişlerdir. İlave olarak Türklerin çoğunun halifelîği iman konusu yapmayan Sünni geleneği tercih etmesi onların devlet kültürünün devamlılığına hizmet ettiğini düşündürebilir. Bununla birlikte ilk Müslüman Türk devletleri hükümdarları Sünni olup siyasi gücünü kaybetmiş ama manevi bir nüfuza sahip Abbasi halifelerinden menşur, hilat gibi maddi hükümdarlık alametleri almış, hutbe okutmuşlardır. Abbasi halifesi tarafından verilen alametler ile meşru hükümdar olduğu kabul edilen ve kendi hâkimiyet alanında hutbe okutan Türk hükümdarlarının adı hutbelerde halifenin adından sonra zikredilmiş ve dua edilmiştir. Hutbede adına dua edilmesi ya da adına hutbe okutulması siyasi bağımsızlığın sembolü haline gelmiştir.²⁸ Böylece Türk hükümdarlarının iktidarlara kazandırdıkları meşruiyet dinsel olmaktan ziyade siyasal bir mesele olarak görülmüştür. İmanın parçası olmasa da Sünni kelimeler literatüründe yer alan halifelik makamından hükümdarlık alametleri almak İslam olan toplum nezdinde kabul edilebilirlik ve meşruiyet ile ilişkilidir. Kur'an-ı Kerim'de devlet yönetimine dair doğrudan bir emir olmaması, peygamberden sonra devlet başkanlığı konusunda çıkan tartışmalar, bâtını inanışlar ve siyasi kavgalar siyasetnamelerde bu meselenin ele alınmasına yol açmıştır. Siyasetname türü eserler şüphesiz içindeki siyasi, sosyal, ekonomik koşullardan ayrı tutulmadığı²⁹ gibi devletin dinin koruyucusu olduğu, din ve devletin ikiz kardeş olduğu şeklinde gelişen temel anlayış İslam siyaset düşüncesini içeren eserlerde sıklıkla görülmüş,³⁰ İslam'a aykırı olmayan örf ve âdete dayandırılmıştır.³¹ Nitekim İslam dinine giren Türkler de siyaset teorilerinde zamanla siyasi önemi kalmayan hilafet kavramı yerine sultan kavramını ön plana çıkarıp din ve devleti ikiz görmüşler bunu “din ü devlet”

²⁷ Sadettin Gömeç, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4, 1998, s. 46.

²⁸ Yılmaz Karadeniz, “Siyasi Güç ve Dini Meşruiyet Açısından Büyük Selçuklu-Abbasi Halifelîği İlişkileri”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, 2019, s. 2065. 2060-2081; İhsan Arslan, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 51, Bahar 2012, s.73-92.

²⁹ Kadir Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 11.

³⁰ Hazırlayan Abdüsselam Arı, *Dürrü's-Sülû fî Siyaseti'l-Mülûk Mâverdi'nin Siyasetnâmesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, s. 64; Özlem Bağdatlı, *İslam Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 180.

³¹ Mustafa Ünal, *İslam Siyaset Felsefesi Açısından Devlet Yönetimi Üzerine Bir Değerlendirme*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s.331.

şeklinde ifade etmişlerdir.³² Buradaki ikizlik aynı kökten gelse de devlet ve dinin ayrınlığını değil ayrı kurumlar olduğunu kabul etmiştir.³³

İlave olarak çeşitli sorunlarını çözmek için hizmet aldıkları ilmiye sınıfına devlet içinde ayrıcalık verip büyük saygı duymuşlarsa da devletin üstünde yer vermemişlerdir. Nitekim Sünni anlayışı korumak üzere vakıflar aracılığı ile kurulan ve yaşatılan medreselerde devletin ideolojisine sahip çıkacak kadroları yetiştirmişlerdir. Selçuklular döneminde medreseler ve müderrisler devlet denetiminde tutulmaya çalışılmıştır.³⁴ Öte yandan medrese dışında gelişen tarikatlar, tekke ve zaviyeler kurarak örgütlenmiş, ideolojik açıdan Şia özelliklerini barındırabilmişlerdir. Buna karşılık Sünni geleneğin savunucusu ve koruyucusu olarak ortaya çıkan medreseleri geliştirme işine önem veren Nizamülmülk İslam dünyasındaki bâtını anlayış ile mücadele etmiştir.³⁵ Medreselerden müftü, imam, hatip gibi din hizmetlisi ve devlet adamları yetişmiş ve devletin siyasetine uygun hizmet vermişlerdir. Kendinden önceki Türk İslam devletleri geleneğini devralan Osmanlı Devleti medreseleri geliştirerek yaygınlaştırmıştır. Tarikatlar Osmanlı'nın kuruluşunda önemli hizmeti olsa da sorun çıkaranlar devletin denetimi altında tutmaya çalışılmıştır.³⁶ Bağımsızlığın sembolü olarak padişah ve halife adına, hatipler tarafından okunan hutbeler ise Osmanlı'da yıkılışa kadar Arapça olarak verilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde dinî kurum ve kişilerin devletin üstünde olmama geleneğinin Osmanlı'da devam ettiğini söylemek gerekir.

Müftülük, vaizlik, hatiplik, müezzinlik, imamlık gibi dinî hizmet veren kadro ve kurumsallaşmaların Fatih Sultan Mehmet'in kanunnâmesiyle şeyhülislamlık makamına bağlanması, hiyerarşiye tabi tutulması bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir.³⁷ Eskiden fetvalarıyla şöhret kazanan müftülere şeref unvanı olarak verilen şeyhülislam kavramı ilmiye sınıfının başı haline getirilmiştir.³⁸

³² Musa Şamil Yüksel, "Timurlu Siyaset (Devlet) Teorisi'nde Sultan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46, 2009, s. 240.

³³ Bağdatlı, *agf.* s. 181.

³⁴ Muhiddin Okumuşlar, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 2008, s. 137-148.

³⁵ Beytullah Kaya, "Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği", *Çekemece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, 2019, s. 54.

³⁶ Louis Massignon, "Tarikat", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1979, s. 2.

³⁷ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 301-306.

³⁸ J. H. Kramer, "Şeyhülislam", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1979, s. 485.

Çeşitli meselelerde içtihat yapma yeterliliğine sahip olarak fetva verebilmek için medrese eğitiminden geçmiş olmak gerekir. Osmanlı'da şeyhülislam medreselerden yetişen ilmiye sınıfının başı olarak saygı görmekle ve birtakım ayrıcalıklara sahip olmakla birlikte divan üyesi olmamıştır.³⁹

Bununla birlikte şeyhülislam fetvaları siyasi, askerî ve idarî konuların dinî ve hukukî meşruiyetini sağlamlaştırmak için alınmıştır.⁴⁰ Gerek duyulduğunda siyasi kararlarla azledilmiş, cezalandırılmışlardır.⁴¹ İlmiye sınıfının ruhban olmayışı ve Türk siyaset geleneği bu kurumun siyasetin doğrudan içinde ve üstünde konumlanmamasında etkili olmuştur. Bununla birlikte şeyhülislamların dönemin koşullarına göre siyasi önemleri azalıp artabilmiştir. Fetva kurumu hiyerarşiye tabi tutulmuşsa da Allah ile kul arasında aracı ve dinsel ayrıcalıklara sahip ruhban sınıfı şeklinde hiyerarşi söz konusu değildir. Şeyhülislamların ilk görevi çeşitli meselelerde fetva vermektir. İkincisi ilmiye sınıfı ile ilgili tayin ve denetleme, üçüncüsü ders verme ve okutma, dördüncü görevi II. Mahmut döneminden itibaren divan üyeliğidir.⁴² İlmiye sınıfını denetim altına almak isteyen II. Mahmut şeyhülislamlığı Nezaret haline getirmiştir.⁴³ İlmiye sınıfının elinde olan cami, mescit, medrese gibi kurumların dışında tekke ve tarikatlar da bu dönemde şeyhülislamlığa bağlanarak denetlenmeye çalışılmıştır.⁴⁴ I. Meşrutiyet döneminde diğer bakanlara göre daha üstün bir konumda siyasi ve idari meselelerde söz sahibi haline gelmiştir. Ancak bu söz sahipliği fetva istenmek şeklinde değil kanunların sağlamlaştırılmasında ve doğruluğunun belgelenmesinde istişare etmek şeklindedir.⁴⁵ Bu dönemde devleti kurtarmak için yapılan ıslahatlara ve toplumsal tepkilere karşı dinî meşruiyet ve gerekçe sağlamıştır.⁴⁶ Bu bağlamda fetva kurumunun ve kavramının içeriğinin

³⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 449

⁴⁰ Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul, 2010, s. 95.

⁴¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 201.

⁴² Mehmet Aksoy, *Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş*, Önel Yayıncılık, Köln, 1998, s. 29-40.

⁴³ Karal, *age*. s. 303.

⁴⁴ Osman Sacid Arı, *Meclis-i Meşayih Arşivine Göre Hicri 1296-1307 (1879-1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 93-165.

⁴⁵ Karal, *age*. s. 304.

⁴⁶ Esra Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005. s. 26-30.

değişmediği söylenebilir. Şeyhülislamlığın yeni durumunun onun siyasi ve idari nüfuzunu arttırdığı iddia edilemez. Zira merkez hükûmet teşkilatının uzmanlık isteyen birimlere evrimleşmesi,⁴⁷ II. Abdülhamit'in kendine has yönetim anlayışı gibi sebeplerle diğer merkezî devlet kurumları⁴⁸ gibi bağımsızlığını ve siyaset üzerinde etkisini kaybetmiştir. Zamanla yapılan başka düzenlemelerle yetkileri azalmış ve 1916 yılında Nezaretten çıkarılarak bir daire haline getirilmiştir.⁴⁹ İslam'ın ruhban sınıfını reddetmesi ilkesine dokunulmadan yeni siyasi ve askerî şartlarda yeni düzenlemeler yapılmış ve bu birikim Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne aktarılmıştır.

TBMM'nde Hükûmet Tartışmaları ve Şeriyeye ve Evkaf Vekâletinin Kurulması

Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Mondros Mütarekesi ile Anadolu işgal edilmiş, fiilen ortada bir devlet kalmamıştır. Türk toplumunun maddi ve manevi varlığı tehlike altına girdiği 1918-1922 döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın lideri olduğu Türk teşkilatlanması ve Millî Mücadele'de dinsel meşruiyet meselesi en üst seviyede bir mücadele konusu olmuştur. Çünkü son Osmanlı Mebuslar Meclisi işgalciler tarafından basılıp çalışamaz hale gelince fetvalar savaşı yaşanmıştır. Şeyhülislamın hazırladığı, padişah-halifenin onayladığı fetva Anadolu direnişini dine aykırı olarak gösterip iç isyanların çıkmasına Türkün Türk'e Müslümanın Müslümana kırdırılmasına sebep olmuştur. Hâlbuki Türk direnişi yukarıda bahsedilen İslam dininin ortaya koyduğu evrensel değerler olan can, akıl, namus ve haysiyet; din ve malın korunması için yapılan meşru bir müdafaadır. İstanbul fetvası Türk siyasi ve dinî varlığına saldıran düşmanın Türk vatanını işgal politikasına hizmet etmiştir. Buna karşılık Anadolu müftüleri Millî Mücadele'yi dine aykırı olmadığını gösteren fetva ile mücadeleye dinsel meşruiyet sağlayarak katkıda bulunmuşlardır. Nitekim bu meşruiyeti ortaya koyan Anadolu fetvasına göre Hilafetin merkezi düşmanlar tarafından işgal edilmiş, Müslüman askerler silahsızlandırılmış, bütün kale ve istihkâmlarına, harp aletlerine, hükûmet merkezine ve Harbiye Nazırlığına el konulmuş ve halife milletin menfaatlerine uygun tedbir almaktan men edilmiştir. Halifenin hükmetme hakkına müdahale edilmiş, düşmanlar Hristiyan azınlıklarla birlikte Müslümanların canına, malına, namusuna tecavüz etmişlerdir. Esir olan halifenin kurtarılmasının İslam dini bakımından farz olduğu, mücadeleye katılanların ölürse şehit kalırsa gazi oldukları, düşmanın baskısı altında verilen fetvaların geçerli olmadığı ifade

⁴⁷ Kramer, agm., s. 488.

⁴⁸ Karal, *age.* s. 305.

⁴⁹ Kramer, agm., s. 489.

edilmiştir.⁵⁰ Yüzlerce yıllık geleneksel padişah-halifelik kurumuna doğrudan siyasi bir sorumluluk yüklenmeden Millî Mücadele'nin meşru olduğu ilan edilmiştir.

Türk varlığını savunacak bağımsız bir meclis ve hükûmet kalmayınca Millî Mücadele liderleri ve Mustafa Kemal Paşa yeni bir meclisin toplanması için çalışmalara başlamışlardır. 23 Nisan 1920'de olağanüstü yetkilere sahip olarak TBMM açılmış, ertesi gün Mustafa Kemal Paşa Mondros Mütarekesi'nden TBMM'nin açıldığı tarihe kadar olan siyasi gelişmeleri anlatmıştır. Sivas Kongresi'nin kendi içinden çıkardığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın başkanı olduğu Heyet-i Temsiliye'nin faaliyetlerinin haklı ve millî amaçlara dayandığını ve bütün faaliyetlerinin meşru olduğunu siyasi gelişmelerin içinde dikkatle vurgulamıştır. Buna karşılık siyasi ve askerî gelişmelerden haberi olmadığı vurgusuyla padişah-halifeye bir sorumluluk yüklemekten mevcut Ferit Paşa hükûmetinin işgallerle Müslüman Türk milletinin yok edilmeye çalışılması karşısında nasıl meşruiyetini kaybettiğini siyasi bir incellemeyle anlatmıştır. Bu süreçte İstanbul ile yaptığı yazışmalar okunmuştur. Hatta Sadrazam Ali Rıza Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta meşruiyet ve kudretinin İtilaf devletleri tarafından dahi tanınan millî teşkilatın hükûmete yardımcı olduğunu belirtmiştir.⁵¹ Önemli ve ciddi bir mesele olarak meşruiyetin gereği olarak memlekette “hâkimiyet-i millîye carî” bulunduğunu, feshedilen meclisin Kanun-ı Esasî'ye göre 4 ayda toplanmayışını, toplandıktan sonra seçim defterlerinin bile düzenlenmediğini hatırlatmıştır. Konuşmasında meşruiyet yönetiminde yetkileri kısıtlanmış da olsa padişah-halifeyi değil meclisi ön plana çıkararak meclis ile millî irade ilişkisini kurmuştur.⁵² Meclisin güvenlik sebebiyle İstanbul dışında toplanması düşüncesinin merkezî hükûmetin nakli anlamına gelmediğini, olağanüstü şartlardan kaynaklandığını örneklerle açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa Türk milletinin karşısında hiçbir anlaşma ve kanun tanımayan, bütün hareketlerinde kendi özel menfaatlerinden başka insani ve hukuki kayıt ile kendilerini bağlı görmeyen İtilaf devletleri, başında ise vatanın hukukunu müdafaa, mütarekeyi tatbik ve yabancı tecavüzünü engellemek için her türlü araçtan mahrum esir bir hükûmet bulunduğu değerlendirmesini yapmıştır.⁵³ Mecliste tecelli eden millî kudretin hilafet ve saltanatı, devleti kurtaracak tedbirleri alacağını, İstanbul faciasıyla Heyet-i Temsiliye'nin milletin birliğini muhafaza ettiğini, faaliyetten sâkıt olan devletin yokluğunu hissettirmemeye çalıştığını, bundan sonra

⁵⁰ Ayşe Yanardağ, “Karşılıklı Fetvalar”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2023, s. 936.

⁵¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 1, s. 19.

⁵² *age.*, s. 20.

⁵³ *age.*, s. 29.

mesuliyetin meclise ait ve davanın meşru olduğunu söyleyerek hükûmet teşkilatı hakkındaki teklifini meclise sunmuştur. Ancak bazı milletvekilleri teklifin tab ve tevzi edilip üstünde düşünülüp konuşulmasını, acele edilmemesini söyleyerek itiraz etmişlerse de teklif oylanmış ve kabul edilmiştir. Buna rağmen ertesi gün müzakerelerde Mustafa Kemal Paşa'nın teklifini emrivaki olarak değerlendiren bazı milletvekilleri geçici hükûmet kurulmalı, geçici encümenler oluşturup encümenler aracılığıyla yönetilmeli tartışması yapmışlardır. Bazı milletvekilleri Ankara'ya hükûmet kurmak için gelmediklerini, sadece yetkisi elinden alınan padişah ve hükûmetin yetkisini geri almak için toplandıklarını savunmuşlardır.⁵⁴ 26 Nisan 1920'de Şer'i İşler Encümeni kurulmasına ve encümenin reisinin Heyet-i İcrâiye'ye (hükûmete) dâhil olmasına dair bir teklif verilmiştir. Şer'iyye ve Evkaf Vekâletinin, Maarif Vekâletinin (Millî Eğitim Bakanlığının) hazırlayacağı programı onaylamak ve denetlemek hakkına sahip olmasını içeren teklife, Erzurum milletvekili Necati Bey, dinî işler ile meşgul olanların uzmanlık isteyen çeşitli eğitim meselesinde onay makamı olmasına, eğitimi aksatacağı için karşı çıkmıştır. Şer'iyye ve Evkaf, Millî Eğitim ve Adalet işlerinin birleştirilerek tek encümene verilmesi ve bu encümenin üyesinin arttırılması teklifine ise Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi cevap vermiştir. Dinî eğitim noktasından alınan kararların, uzmanlık isteyen kimya, ziraat, hikmet dersleri ile ilgisi olmadığı için Eğitim ve Şer'iyye Encümenlerinin birleştirilmesi isteğini doğru bulmamıştır.⁵⁵

3 Mayıs 1920'de kurulan hükûmette Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti yer almıştır. Şer'iyye ve Evkaf Vekâletine Karacabey müftüsü Mustafa Fehmi Efendi seçilmiştir. Aynı gün Umur-ı Şer'iyye ve Evkaf Encümeni reisi, mazbata muharriri ve kâtip seçimi yapılarak İslam dini ile ilgili kurum ve kuruluşlar, bütün vakıf teşkilatları Vekâlete bağlanmıştır. TBMM Osmanlı'da din işlerinin devlet tarafından yerine getirilme geleneğini Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti aracılığıyla devam ettirmiştir. 29 Nisan 1922'de Şer'iyye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Efendi istifa etmiştir.⁵⁶ 11 Mayıs 1922'de Vekâlete seçilen Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi⁵⁷ 3 Kasım 1922'de hastalığı sebebiyle istifa etmiştir.⁵⁸ Yerine Konya milletvekili Mehmet Vehbi Efendi Şer'iyye ve Evkaf Vekâletine seçilmiştir.⁵⁹

⁵⁴ *age.*, s. 52-59.

⁵⁵ *age.*, s. 42-75.

⁵⁶ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 19, İctima Senesi 3, s. 437-438.

⁵⁷ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 20, İctima Senesi 3, s. 23-26.

⁵⁸ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 32, İctima Senesi 3, s. 334.

⁵⁹ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 33, İctima Senesi 3, s. 405.

Şer'iye ve Evkaf Vekâleti, Anadolu'nun işgal altında bulunduğu dönemde kurucu meclis niteliği taşıyan TBMM ve hükûmetinin bir bakanlığı olarak hizmet görmüştür. Vekâlet 1920'den 1922 yılına kadar ülke genelinde teşkilatlanamamıştır. Bu tarih Anadolu'nun işgal altında olduğu olağanüstü bir dönemdir. Bu nedenle olağanüstü yetkilere sahip meclis ve hükûmetinin bakanı olarak kurulduğu günden itibaren başbakanıdan sonra ilk sırada yer almıştır. Bu bakımdan da protokol bakımından eski Osmanlı geleneği devam etmiştir.⁶⁰

Vekâletin görev alanına giren konular, halka dinî konularda hizmet vermek ve kendi personelinin tayin ve denetlemek gibi işler Şeyhülislamlık kurumunun görevleriyle aynıdır. Aşağıda ayrıntılarıyla açıklanacağı üzere Vekâlet, yapılan mücadelenin İslam dinine aykırı olmadığına dair Anadolu fetvasını kabul ederek TBMM'nin açılmasına dinsel meşruiyet sağlamıştır. Şer'iye ve Evkaf Vekâleti millî iradenin temsilcisi TBMM'nin bir bakanlığı olarak alanına giren konularda encümenlerde hazırladığı mazbatalarla meclisin aldığı kararlarda sorumlu ve etkili olmuştur. Millî iradeye ve mücadeleye yardımcı olmuş ve yön vermiştir. Vekâlet, birimlerini ve kadrolarını oluşturmaya çalışmıştır. 22 Ekim 1920'de Merkez Şer'iye kadrosunun gönderildiğine dair Vekâlet tezkeresi Maliye Encümeni'ne gönderilmiştir.⁶¹ 8 Ocak 1921'de vekâletlerin merkez daireleri ve taşra kadrolarını tespit edecek encümenler belirlenmiş, Şer'iye Vekâleti için Balıkesir milletvekili Abdulfafur Efendi, Antep milletvekili Abdurrahman Lami Efendi, Yozgat milletvekili Feyyaz Ali Bey, Ergani milletvekili Rüşti Bey, Trabzon milletvekili Esat Bey seçilmiştir.⁶²

1922 yılı mali görüşmelerinde merkez ve taşra birimleri teşkilatlanmıştır. Vekâletin merkez teşkilatında Vekilin başkanlığında Fetva Eminliği, fetva işleriyle uğraşan daire olup Fetva Emaneti üyelerinden meydana gelmiştir. Fetva Emaneti Müsevvitleri fetvaları yazmakla, başkan ve üyelerden oluşan Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti dinî konularda inceleme ve yayın yapmakla görevlendirilmişlerdir. Tedrisat-ı Umumiye Müdürlüğü medrese işlerine, Sicil ve Evrak Müdürlüğü personel kayıtlarına, sicillerine bakmışlardır. Ayrıca kâtip, odacı gibi hizmetliler bulunmuştur. Müstahakkın-ı İlmiye Mensupları ise dinî, ilmi vasıflara sahip olan ilmiye sınıfıdır. Vilayet ve kazalarda ilmiye memurları müftüler ve yazıcılarından ibarettir. Merkez ve çevre medreselerde ders veren dersiamlar, müdür, kâtip, yardımcı kadrodan müd, hazırlık sınıfı baş müderrisi, ikinci ve üçüncü müderris ve öğretmenler, Âli medreseleri ve hocaları, Medâris-i

⁶⁰ Hasan Yavuzer, *Dini Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2005, s. 56.

⁶¹ TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 4.

⁶² TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 7 İçtima Senesi 1, s. 223.

İlmiye hocaları kadrolarından oluşmuştur.⁶³ Fetva eminliğinin görevi Ocak 1922'de belirlenmiştir⁶⁴

Şer'iyye ve Evkaf Vekâletinin Faaliyetleri

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti İstiklal Savaşı sırasında imkânlar ölçüsünde ilk günden çalışmalara başlamıştır. Meclis Vekâletin yaptığı işleri takip ettiği gibi çeşitli tekliflerde bulunarak Vekâletin yaptığı işlerde etkili olmuştur. Bu çalışmalar şöyle tasnif edilmiştir:

1. İslam Dünyasına Dair Girişimler; 9 Mayıs 1920'de Şer'iyye Encümeninde hazırlanan ülkenin kurtuluşu için çalışmanın İslam'ın emri olduğunu açıklayan beyannamenin sadece ülke içine hitap ettiğini söyleyen Antalya milletvekili Hamdullah Suphi Bey, İslam dünyasına seslenen yeni bir beyanname okumuş ve kabul edilmiştir.⁶⁵ İslam dünyasına Türk Milli Mücadelesinin meşru olduğu açıklanmıştır. 20 Aralık 1920'de Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey, Şer'iyye Vekilinin başkanlığında Müslüman milletlerden 30 kadar ulemadan oluşan Şurayı Ali-i İslam (Yüksek İslam Şurası) kurulması hakkında bir teklifte bulunmuştur.⁶⁶ Sonraki günlerde Konya milletvekili Refik Bey şuranın ne olduğuna dair soru önergesi Vekâlete havale edilmiş ancak sonucu belli değildir.⁶⁷

2. Din Hizmetlisi Yetiştirilmesi Meselesi; 13 Mayıs 1920'de Sivas milletvekili Mustafa Taki Efendi, imam ve hatip yetiştirilmesi için Meclise önerge vermiştir. Zaten yeterli olmayan bu gibi din görevlileri yetiştirilmez ise kısa bir süre sonra ülkede halka dinî konuları öğretecek kimse kalmayacağını ülkeyi cehalet ve sapkınlık kaplayacağını iddia etmiştir. Şimdi din ve vatan için verilen mücadelenin boşa gideceğini, meselenin sadece dinî olmayıp, aynı zamanda siyasi olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre Anadolu'nun toplumsal ve siyasi bağı İslamiyet'ten başka bir şey değildir⁶⁸. Mücadelenin dinî ve siyasi olduğu doğru bir tespittir. Temmuz 1920'de teklif Mustafa Taki Bey tarafından yine meclise getirilmiş, Şer'iyye, Eğitim, İçişleri Encümenlerine gönderilmiştir. İçişleri Encümeni kendisi ile ilgili bir konu olmadığını belirtmiştir.⁶⁹ Vekâlet mevcut

⁶³ Aksoy, *age.* s. 52.

⁶⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 6-35-20.

⁶⁵ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 1, s. 246-249.

⁶⁶ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 441.

⁶⁷ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 218.

⁶⁸ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 1, s. 285.

⁶⁹ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 3, İçtima Senesi 1, s. 148.

medreseleri takip etmeye çalışmış, Şubat 1921'de İzmit'e yazdığı yazıda vilayet dâhilinde nerelerde medrese bulunduğu, sınıfları ve mevcudu ve daha nerelerde kurulabileceği hakkında bilgi istemiştir.⁷⁰ Öteden beri eleştirilen medreseleri ıslah etmek üzere 8 Mayıs 1921'de Medaris-i İlmiye Nizamnamesi hazırlanmıştır.⁷¹

Meclis medrese işlerini sadece Vekâlete bırakmamış, medreseler hakkında soru önergeleri, kanun teklifleri hazırlamıştır. Çemişkezek'teki medrese hakkındaki soru önergesi,⁷² Rize,⁷³ Erzincan,⁷⁴ Kütahya⁷⁵ ve Trabzon'da Darü'l-Hilâfe Medresesi kurulmasına dair teklifler⁷⁶ gündeme gelmiştir. İşgal yıllarında kabul edilen bu teklifler imkânlar ölçüsünde uygulanmıştır. Nitekim 20 Aralık 1921'de vakıflardaki malî yolsuzluklardan hesap sorulmadığına, merkez ve çevredeki kadro yolsuzluğuna, Vekâletin işlerinden meclisin haberdar edilmediğine, uygulamalarında yenilik görülmediğine dair soru önergesine yazılı cevap verilmiştir.⁷⁷ Vekâletin cevabı 12 Ocak 1922'de okunmuş, vakıflarda ve kadrolarda yolsuzluk olmadığı, Vekâletin Darü'l-Hilafe programını ıslah ve yönetimine ait talimatnameler tespit ettiğini, eski medreselerin ıslahı hakkında nizamname hazırladığını, yüz yirmi beş yerde medrese kurduğunu açıklamıştır.⁷⁸ İşgal edilmeyen yerlerdeki medreselerin mevcut Nizamnameye göre faaliyetlerinin devam etmesi sağlanmıştır.⁷⁹ Savaşın askerî safhasının sona erdiği 1922 sonunda yayınladığı bir genelge ile müftülerin medrese açması din hizmetlisi yetiştirmesi konusunda gayret etmesi, her şeyi hükûmetten beklememek gerektiği, gayret eden müftüler örnek verilerek bildirilmiştir. Bağımsız bir vatana sahip olmaksızın birçok dinî farzların yerine getirilemeyeceği hatırlatılmış, bu gibilerin din haini olarak değerlendirileceğini ifade etmiştir. Hatır gönüle bakmadan tahsil meraklısı din ve vatana hizmet edecek kişilerin kabulü ve Nizamnameye uyulması emredilmiştir. Menfaat ve

⁷⁰ *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-4.

⁷¹ *BCA*, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 3-19-3.

⁷² *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2, s. 171.

⁷³ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2, s. 306.

⁷⁴ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2, s. 384-384.

⁷⁵ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 7-6.

⁷⁶ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 10, İçtima Senesi 2, s. 387.

⁷⁷ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 15, İçtima Senesi 2, s. 235.

⁷⁸ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2, s. 37-40.

⁷⁹ *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-20.

başka sebeplerle nizama aykırı davranılırsa şiddetli ceza verileceği hatta İstiklal Mahkemesi'ne sevk edileceği açıklanmıştır.⁸⁰

3.*Halkın Aydınlatılması*; İstanbul fetvasıyla isyanların çıktığı hem içeride hem de dışarıda mücadelenin yürütüldüğü dönemde günün siyaseti konusunda halkın aydınlatılmasına önem veren milletvekilleri Vekâlete çeşitli teklifler vermişlerdir. Müftüler vasıtasıyla Sevr Antlaşması'nın hükümlerinden vatandaşların haberdar edilmesi istenilmiştir.⁸¹ Vekâlet din, namus ve bağımsızlık için savaşılan ordunun zaferine yönelik dua edilmesi gereğini, uygun bir dil ile halka anlatmasını müftülüklerden istemiştir.⁸² Antalya Milletvekili Rasih Efendi'nin Millî Mücadele aleyhine fetva hazırlayan Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi hakkında, fetva hazırlanmasına dair teklifi Şeriiye Encümeni tarafından kabul edilmiştir. Encümen Müslümanları birbirine düşürmek için ve baskı altında hazırlanan fetvanın hükmünün Ankara müftülerinin hazırladığı fetva ile iskat olduğunu belirtmiş ve fesadın ortadan kaldırılmasına yönelik dinî emre uygun olan Anadolu fetvası nedeniyle ayrı bir fetvaya gerek görmemiştir.⁸³ Ayrıca müftülerin bir kısmı Müdâfaa-i Hukuk örgütlerinde yer alarak hizmet vermişlerdir.⁸⁴

Halkı aydınlatmak için Encümen-i İrşat ve Heyet-i Nasîha kurulmuş ve içinde din adamları da yer almıştır⁸⁵. Yeterli görülmemiş İrşat Encümeni beyannamelerinin yayınlanması ve bir "*Udûl Heyeti*"⁸⁶ kurulması, encümenin hazırlayıp meclisin kabul edeceği esas ve kanaatin, öğüt şeklinde, camiler ve insanların toplu bulunacakları yerlerde sivil ve askerî memurlarla birlikte hatipler tarafından da halka tebliğ ve izah edilmesi istenmiştir. Udûl Heyeti'ne verilmesi düşünülen yetkiler İrşat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü ve Hıyânet-i Vatanîye Kanunu ile düzenlendiğinden teklif ret edilmiştir.⁸⁷ Yukarıda bahsedilen 20 Aralık 1921 tarihli soru önergesine⁸⁸ verilen cevapta bu konuda da açıklama

⁸⁰ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 2-1-13.

⁸¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 1, s. 29.

⁸² BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 3-15-2.

⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 1, s. 123.

⁸⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01000225/906862.

⁸⁵ BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 1-7-5; Recep Çelik, *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017, Ankara, s. 182.

⁸⁶ *Udûl Heyeti*, hukuki bir kavram olup adiller adil olanlar heyeti demektir. Daha geniş bilgi için bk. *Sebilürreşat*, Sayı 172, 30 Kasım 1912.

⁸⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 3, İçtima Senesi 1, s. 304-305.

⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 15, İçtima Senesi 2, s. 235.

yapılmıştır. Halkın aydınlatılması için beyannameler yayınlandığı, Sakarya Zaferi üzerine yayınlanan tamimin halk üzerinde etki yaptığı; yine aydınlatmak amacıyla İslami olayları araştırıp inceleyecek, eski eserleri tercüme edecek ve yayınlayacak bir heyet kurulduğu, ancak bunun mali sıkıntılar sebebiyle uygulanamadığı ifade edilmiştir.⁸⁹ Halkın aydınlatılması meselesinde cezaevleri de ihmal edilmemiştir. 8 Nisan 1922'de hapisanelere imam tayin ederek beş vakit namaz kıldırılması, tutuklulara vaaz ve nasihat edilmesi ile ilgili teklif meclise gelmiş, Dâhiliye Vekâleti'ne tebliğ edilmiştir.⁹⁰ Yine Büyük Taarruz'un başladığı günlerde Vekâlet din ve namus için savaşıyan Türk ordusunun barışsever olmasına rağmen düşmanın saldırısına devam ettiği böyle bir dönemde bütün Müslümanların düşman ülkeden çıkarılınca kadar bedeni, malı ve diliyle bu mücadeleye katılması gerektiğini ifade eden genelge yayınlamıştır. Böyle tarihî ve önemli günlerde herkese düşen vazife olduğu, bu vazifeyi idrak ve buna göre hareket edilmesi için bütün müftülerle ulemayı kiramın (yüce, ulu bilginler) her zamankinden daha fazla aydınlatma görevinde bulunması istenilmiştir. İlave olarak cami, medrese ve tekkelerde Kur'an-ı Kerim, Buhari okunarak ordunun zaferine dua edilmesi ehemmiyetle bildirilmiştir.⁹¹ Müftü ve müderrislere gönderilen başka genelgelerde de halkı aydınlatma meselesi sıklıkla vurgulanmıştır.⁹²

4. *Vekâlete Bağlı Cami, Mescit ve Hayır Amaçlı Kurulan Vakıflar ve Tarikatların Denetlenmesi*; 4 Temmuz 1920'de Vekâlet hayır amaçlı kurulan vakıfları denetlemek üzere bir yazı göndermiştir. Birçok vakıf malının salahiyet sahibi olmayanların eline geçtiği, Nizamnameyi hakkıyla uygulamayan memurların mesul olacağı bu nedenle bu tür vakıflara taşra teşkilatının el koyması emredilmiştir.⁹³ Gerekteğinde tarikat postnişinlerini görevden alınmış ya da göreve iade etmiştir.⁹⁴ Vekâletin vakıf ve tarikatlarla ilgili işlerini milletvekilleri sıkı takip etmiştir. Nitekim 29 Nisan 1922'de Şeriye Vekili Mustafa Fehmi Efendi, Hacı Bektaşî Veli zaviyesi postnişinliği görevinden aldığı Hasan Efendi'nin meclis tarafından göreve getirilmesini kendisi hakkında bir güvensizlik olarak görüp istifa etmiştir.⁹⁵ Yukarıda bahsedilen 20 Aralık 1921

⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2, s. 37-40.

⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 53-57.

⁹¹ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-23.

⁹² BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 2-1-13.

⁹³ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 4-36-1.

⁹⁴ BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 3-24-6.

⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 437-438.

tarihli soru önergesine⁹⁶ Vekâlet tarafından verilen cevapta vakıflarda ve kadrolarda yolsuzluk olmadığı belirtilmiştir.⁹⁷ Büyük Taarruz'un yeni başladığı sırada camilerin temizliği dahi ihmal edilmemiş ve ilgilenilmiştir.⁹⁸ Vekâlet; cami, tekke ve zaviyelerin durumuyla ilgili bilgi isteyerek bu kurumların durumunu tespit etmeye çalışmıştır.⁹⁹ Cami ve tekkelerde bulunan her tür eşyanın cinsi, miktarı hakkında bir defter tutulması ve muhafaza edilmesi istenilmiştir.¹⁰⁰ Kıymetli eşyaların olduğu bir camide askerî bir tabur dahi görevlendirilmiştir.¹⁰¹ Bununla birlikte savaş nedeniyle tahrip edilen bazı cami ve hayır kurumlarının tamiri bütçenin yetersizliği dolayısıyla mümkün olmamıştır.¹⁰²

5. *Din Hizmetlileri Hakkında Yasal Düzenlemeler*; İşgal yıllarında Vekâlet din hizmetlilerinin kadrolarını hazırlarken görev, yetki, emeklilik ve teşrifatta mevkileri hakkında düzenlemeler yapmıştır. 27 Haziran 1921'de müftülerin fetva veremeyecek derecede hasta ve sakat oldukları doktor raporuyla kesinleşmedikçe ya da kendileri istemedikçe emekliye sevk edilmeleri hakkında diğer memurlara uygulanan kanun hükümlerinden istisna tutulmalarına dair Çankırı Milletvekili Tevfik Efendi ve arkadaşlarının yasa teklifi, Şeriyeye ve Maliye Encümenlerine havale edilmiştir.¹⁰³ Kanun teklifi encümende görüşülürken görevde bulunup emeklilik yaşı gelen ve görevini iyi yapan kendisinden istifade edilen Karahisar-ı Şarki müftüsünün göreve devam etmesi için 3 Temmuz 1921'de hükûmet kararnamesi kabul edilmiştir.¹⁰⁴ Anlaşılan uzun savaş yıllarının da bir sonucu olarak yeterli sayıda müftü bulunmaması ve din hizmetlerinin aksamaması için hükûmet kanun çıkana kadar müftülerin görev süresini kararname ile uzatmıştır. 27 Ağustos 1921'de konu ile ilgili kanun teklifini Şeriyeye Encümeni uygun görmüş, Maliye Encümeni kendileriyle ilgisi olmadığını ifade etmiş, Mecliste mazbataları okunan teklifi kabul edilmiştir.¹⁰⁵ 10 Nisan 1922'de müftülerin görevi hakkında, Tevcih-i Cihat Nizamnamesinin 49. maddesine müftülerin fetva görevlerine ilave olarak, imamlık ve hatiplik

⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 15, İçtima Senesi 2, s. 235.

⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2, s. 37-40.

⁹⁸ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-19.

⁹⁹ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 3-26-1.

¹⁰⁰ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 3-26-8.

¹⁰¹ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, 159-115-14.

¹⁰² BCA, İskân, 16-65-16.

¹⁰³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 12, İçtima Senesi 2, s. 93.

¹⁰⁴ BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 3-28-20.

¹⁰⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 12, İçtima Senesi 2, s. 93.

kelimeleri eklenerek kanuna açıklık getirilmesini içeren önerge Şer'iyye Encümenine gönderilmiştir.¹⁰⁶ Erzurum milletvekili Nusret Efendi'nin, fırka ve kolordu karargâhlarında birer müftü bulundurulmasına dair kanun teklifi Layiha Encümenine havale edilmiştir.¹⁰⁷ 23 Ocak 1922'de müftülerin teşrifatta mevkileri hakkındaki teklif hükûmete gönderilmiştir.¹⁰⁸ Hükûmetin hazırladığı köy imamları hakkında kanun layihası Evkaf, Şer'iyye ve İçişleri Encümenlerine incelemesine sunulmuştur.¹⁰⁹ 5 Temmuz 1922 tarihli köy imamları hakkında kanun layihası hazırlanmıştır.¹¹⁰

6. *Din Hizmetlileri Hakkında Diğer Meseleler*; Vekâlet işgal koşullarında olabildiği kadar kendine bağlı kadroları denetlerken TBMM bu denetlemeden uzak kalmamış, müftülerin Millî Mücadele'ye nasıl baktıkları takip edilmeye çalışılmıştır. Mesela Burdur müftüsünün mevcut TBMM idaresine aykırı fikirlerle sahip olduğu buna rağmen onu bu göreve getiren Şer'iyye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Efendi'den açıklama isteyen soru önergesi ret edilmiştir.¹¹¹

Din hizmetlilerinin kıyafeti hakkında dikkat çeken bir teklif yapılmıştır. İlmiye mensuplarının derecelendirilmesi ve özel bir kıyafet belirlenmesi hakkındaki kanun teklifi, Şer'iyye Encümeni tarafından uygun bulunmamış, ret edilmiştir.¹¹²

Vekâlet işgal altındaki bölgeler kurtarıldıktan hemen sonra buraların kadroları ile ilgili olarak gerekenleri yapmıştır. İhtiyaç duyulan yerde imtihan yaparak yeni tayin yapmıştır.¹¹³ 24 Eylül 1922'den itibaren, Türk ordusunun İzmir'e girmesinden hemen sonra imam, müezzin gibi din hizmetlilerinin devamsızlık, müezzinlerin vaktinde ezan okumaları gibi konularda denetlemiş, gerektiğinde görevden almıştır.¹¹⁴ Başka yerlere tayinler yapmayı ihmal

¹⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 81.

¹⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2, s. 335.

¹⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2, s. 119-120.

¹⁰⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2, s. 119-120.

¹¹⁰ BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 3-29-12.

¹¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 4, İçtima Senesi 1, s. 352.

¹¹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 21, İçtima Senesi 3, s. 144-147.

¹¹³ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 2-12-4.

¹¹⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Evrak Numarası 1289, Sıra Numarası 1323, 25 Eylül 1922; Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-85.

etmemiştir.¹¹⁵ İstanbul'un yönetimi TBMM'ye teslim edilince İstanbul'a bir müftü tayin edilinceye kadar fetva eminliğinin vekâleten Refet Paşa tarafından yürütülmesi bildirilmiştir.¹¹⁶

7. *Mali Konular*; Vekâlet personelinin maaş meselesini Meclisin açıldığı ilk birkaç ayda dahi ihmal etmemiş, bazı müstahdemlerinin maaşının arttırılması için talepte bulunmuş ve 1 Ağustos 1920'de bu ödenek Vekâlete verilmiştir.¹¹⁷ Bu konuda çeşitli talepler gündeme gelmiştir. Ankara imam ve müezzinlerinin maaşlarının artırılmasını isteyen dilekçeleri TBMM'de okunmuş, Şeriyye Vekâletine gönderilmiştir.¹¹⁸ İmam ve hatip maaşlarına zam yapılması hakkında Vakıflar Encümenine¹¹⁹ gönderilen teklifin benzeri Vekâlete havale edilmiştir. Teklife cevap veren Şeriyye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Efendi, yeterli olmasa da artış yapıldığını söylemiştir.¹²⁰ 18 Haziran 1921'de yine imam ve hatiplerin maaşlarına zam ile birlikte, Muş camilerinin tamiri hakkındaki teklif meclise getirilmiştir.¹²¹ Salih Efendi'nin teklifi hakkında 4 Temmuz 1921'de Şeriyye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Efendi, zam yapıldığını ancak işgal sebebiyle vakıfların ve akarların zarar gördüğünü bunlar düzeltildikten sonra bütün maaş sahiplerine zam yapılacağına dair yazılı açıklama yapmıştır. Bazı milletvekilleri zam konusunda ısrarcı olmuşsa da bütçe teklifi görüşmelerinde dikkate alınması uygun olur gerekçesiyle reddedilmiştir.¹²² İşgal koşullarında cami ve hayır amaçlı binaların tamir ve ihyası için harcama yapan kişilere teşvik edilmek üzere Vekâlet tarafından Mecidiye Nişanı verilmesi hakkındaki teklif hükûmet tarafından kabul edilmiştir.¹²³ Aynı dönemde camilerin temizliğinden sorumlu olan müezzinlere az maaş verilmesi sebebiyle camiler müezzinsiz kalmıştır. Büyük camilerde cemaatten oluşacak üç kişilik heyetlerin cemaatin arzularıyla aylık verecekleri bir miktar paranın camilerin temizliğine harcanması kararlaştırılmıştır.¹²⁴ Benzer şekilde Vekâlet cami ve hayır kurumları için getirilecek eşyadan gümrük vergisi alınmaması için hükûmete teklifte

¹¹⁵ *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği, 2-12-3; 13-109-1.

¹¹⁶ *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği, 204-393-9.

¹¹⁷ *BCA*, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 1-8-7.

¹¹⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 182.

¹¹⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 182.

¹²⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 319.

¹²¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 10, İçtima Senesi 2, s. 387.

¹²² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 11, İçtima Senesi 2, s. 127.

¹²³ *BCA*, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 3-16-18.

¹²⁴ *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-19.

bulunmuştur.¹²⁵ İşgalden kurtarılan yerlerde cami ve vakıfların gördüğü zararın hesaplanması ve barış görüşmelerine katılacak heyete verilmesi için komisyon oluşturulmuş, komisyon raporu ve zarar cetveli Vekâlet tarafından hükûmete sunulmuşsa da bazı yerlerden henüz bilgi alınamadığı ifade edilmiştir. Vekâlet dinî kurumlara verilen zararın tazmin edilmesi için hükûmete yardımcı olmuştur.¹²⁶ 24 Ocak 1923'te İstanbul memurîn-i ilmiyesine ait dört aylık kadro ve bütçeler hazırlanmış, Maliye Encümenine gönderilmiştir.¹²⁷

8. *Yayın Faaliyetleri*; 9 Mayıs 1921'de müftü, imam, hatipler aracılığıyla Köy Hocası ve Sebilürreşat Dergilerinin köylere parasız olarak dağıtılması teklifi yayın faaliyetleri içinde görülebilir. Encümenlere gönderilmesi sırasında parasızlık, ulaşım yetersizliği, okur-yazarlığın olmaması, ilgisizlik gerekçeleriyle sert şekilde eleştirilmiştir.¹²⁸ Bununla birlikte Şer'iye Vekili Mehmet Vehbi imzasıyla Sebilürreşat Dergisinin ilmi ve dinî bir gazete olması sebebiyle müftülerin abone sağlamak konusunda yardımcı olmaları istenmiştir.¹²⁹ İşgalden kurtulduktan hemen sonra Vekâlet ilmî yayın konusunda çalışmalar yapmıştır. Bu işle ilgili olarak önce Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti Nizamnamesini hazırlamıştır. Heyet on adet eser hazırlamış ve basmıştır. Bu eserlerin bütün resmi kütüphanelere parasız olarak verilmesi istenmiştir.¹³⁰ 11 Nisan 1923'de esasen doğrudan yayın faaliyetleriyle ilgili olmayan soru önergesi¹³¹ müzakerelerinde yayın meselesi de gündeme gelmiştir. Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye'nin bir şey yapmadığı eleştirisine Vehbi Efendi, beş aydır makamda olduğundan, maddi sıkıntılar ve nitelikli adam bulamadıklarından, buna rağmen beş eser hazırlandığından bahsetmiştir. Cevabı yeterli görmeyen milletvekilleri Vehbi Efendi'ye güvenoyu vermemişlerdir.¹³²

9. *Diğer Meseleler*; yukarıdaki maddelerde görüldüğü üzere milletvekilleri hemen her konuda Vekâletin görüşünü istemişlerdir. Kadı(hâkim) mektebi ve hukuk mektebinin birleştirilerek Anadolu'da Hâkimler Mektebi kurulması hakkındaki teklif Şer'iye Encümenine de gönderilmiştir.¹³³ Kanunların dine

¹²⁵ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, 212-440-1.

¹²⁶ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, 140-4-12.

¹²⁷ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 26, İçtima Senesi 3, s. 472.

¹²⁸ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 2, Cilt 10, İçtima Senesi 2, s. 262-264.

¹²⁹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, 8 65 48.

¹³⁰ Aksoy, *age.* s. 55-57.

¹³¹ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 29, İçtima Senesi 4, s. 30.

¹³² TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 29, İçtima Senesi 4, s. 146.

¹³³ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 436.

uygun olup olmadığı konusunda görüş bildiren Şer'iyye Encümeni içkinin yasaklanması ile ilgili kanun layihasında Hukuk, Sağlık ve Maliye Encümenleri ile birlikte çalışmıştır.¹³⁴ Bazı yerlerin işgalden kurtulduğu ancak batıda işgalin devam ettiği 20 Nisan 1922'de işgalden kurtarılan yerlerde kaçmış ya da kaybolmuş kimselerin terk edilmiş gayrimenkullerine, işgal altındaki yerlerden kaçmış kimselerin yerleştirilmesi ve hükûmetin buralara el koyması ile ilgili kanun teklifi müzakereleri ilginç tartışmalara sahne olmuştur. Ancak çalışma açısından önemli olan Afyon milletvekili İsmail Şükrü Efendi ise Şer'iyye Encümeninin, kanunu sadece dine aykırılık açısından incelemesini yeterli görmemiş, herhangi bir kanunun teklifinin hem sıradan hem de olağanüstü durumlarda, Şer'iyye Encümeni tarafından baştan sona incelenmesi gerektiğini savunmuştur.¹³⁵ Encümen üyeleri, dinî ve siyasi konularda çalıştıkları gibi cephede askerlik yapmışlar, cepheye gidenlerin yerine yeni üyeler seçilmiştir.¹³⁶ Vekâlet askerlik hizmetini ifa eden imam gibi hizmetlilerinin takibini ihmal etmemiştir.¹³⁷ Köy ve nahiyelerde ehliyetli din hizmetlisi bulunmadığı için halkın seçtiği kimselerin ehliyetsiz olduğu gibi bunların askere sevkleri sebebiyle askerlik şubeleriyle ihtilaf ortaya çıkmıştır. Vekâlet bu gibilerin merkeze çekilip imtihanları yapıp vesika verilerek tayin edilmesini ve kayıt defterlerinin tutulmasını bildirmiştir. Bu defterin askerlik şubesine verilmesi istenilmiştir.¹³⁸ Vesikası olmayan köy imam ve müezzinlerinin askere sevk edilmesi titizlikle takip edilmeye çalışılmıştır.¹³⁹ İsyandan dolayı ceza almış olanların vesikaları geçersiz olduğundan askerlikten muafiyet kanunundan yararlanamayacakları bildirilmiştir.¹⁴⁰

10. *Saltanatın Kaldırılması ve Cumhuriyet'in İlanı*; Millî Mücadele'nin askeri safhası bitip Lozan'a İstanbul Hükûmeti de davet edilince siyasi bakımdan iki başlılık durumu ortaya çıkmıştır. Kanun teklifi meclise geldiği zaman Mustafa Kemal Paşa bunun dine aykırı olmadığına dair hilafetin ortaya çıkışını, Selçuklu sultanlarının halifeyi hâkimiyeti altına alışını, Cengiz Han'ın, Hülagü'nün, Yavuz Sultan Selim'in hilafete dair uygulamalarını hilafet ve saltanatın yan yana ve ayrı ayrı bulunduğunu anlatmıştır. Teklif encümenlere gönderilmiştir.¹⁴¹ Mustafa

¹³⁴ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 1, s. 267.

¹³⁵ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 303-307.

¹³⁶ TBMM Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, içtima Senesi 1, s. 354.

¹³⁷ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-3.

¹³⁸ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-13.

¹³⁹ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 7-63-38; 7-63-50; 51;53; 7-64-13; 7-64-31

¹⁴⁰ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 13-113-14.

¹⁴¹ Tbmml Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 24, İçtima Senesi 3, S. 305-312.

Kemal Paşa'nın Nutuk'ta anlattığına göre saltanatın kaldırılmasıyla ilgili teklif hakkında Şer'iye Encümeni'nde siyasi yetkisi olmayan hilafet dine uygun mu tartışmaları yapılmıştır. Tartışmalar uzayınca Mustafa Kemal Paşa'nın sert ifadelerle yaptığı konuşma sonucunda tartışmalar bitmiştir.¹⁴² Encümenlerden gelen teklif kabul edilmiştir.¹⁴³ Hilafet makamı siyasi yetkisi olmayan bir kuruma dönüştürülmüştür. Vahdettin'in kaçarak İngilizlere sığınması üzerine Şer'iye Vekili Vehbi Efendi; halife unvanını taşıyan, Müslümanların başı olarak tanınan kişinin, düşman olan İngilizlere sığınması ve onların vapuru ile firar etmesini İslamiyet namına utanç verici bulmuştur. Hilafet makamını terk ettiği için makamın boş ve halife seçilmesinin vacip olduğunu belirtmiştir. Konu ile ilgili hazırlanan fetva okunmuştur. Müslümanların imamı olan kişinin Müslümanların düşmanının tekliflerini kabul ederek İslam hukukunu müdafaadan acizliğini gösteren, düşmana muvafakatında devam ve ısrar eden sonrasında yabancı himayesine sığınan kişinin dinen hilafeti terk ettiği ve yeni halife seçilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Fetvanın oylanmasına Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya karşı çıkınca Mustafa Kemal Paşa "*Affedersiniz beyefendi bu memleketi yıkmak için de fetvalar verilmişti, fetva behemahal Meclis-i Âli'nin reyine vazedilmelidir*" sözleriyle İstanbul fetvasını hatırlatmıştır. Yusuf Ziya, "*Fetva-yı şerife bizim reyimizden yüksektir*" diyerek ısrar etmiştir. Bununla birlikte fetva oylanmış, ardından Abdülmecit halife seçilmiştir. TBMM tarafından oylanmış fetva esasen ayrıcalıklı bir ruhban sınıfının görüşü olmaması nedeniyle İslam kurumsallaşmasına aykırı olmadığı söylenebilir. Sonuçta saltanat kaldırılmış fakat halifelğe bir süre dokunulmamıştır. TBMM Abdülmecit Efendi'yi halife seçtikten sonra müftüler, imam ve hatipler vasıtasıyla köylere varıncaya kadar halife seçiminin ahaliye bildirilmesi istenilmiştir.¹⁴⁴ 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı seçilmesi hükûmet üyesi olan Vekâlet tarafından müftülöklere bildirilmiştir.¹⁴⁵

11. *Hutbe Meselesi*; Osmanlı'da siyasi bağımsızlığın sembolü olarak okutulan hutbenin Arapça yerine Türkçe okunmasını ilk kez Ali Suavi gündeme getirmiş, bu yönde istekler son dönemde artmıştır.¹⁴⁶ Millî Mücadele yıllarında Türkçe

¹⁴² Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006 S. 920.

¹⁴³ *Tbmm Zabıt Ceridesi* Devre 1, Cilt 24, İctima Senesi 3, S.312-315.

¹⁴⁴ *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği, 2-4-3; 13-113-53; 13-113-66.

¹⁴⁵ *BCA*, Diyanet İşleri Reisliği, 8-65-35; 13-109-2.

¹⁴⁶ Şeref Göküş, Mehmet Şahin, Zahide Yılmaz, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hutbe Tartışmaları ve Ali Vahid Üryanizade'nin "Türkçe Hutbeler"Adlı Kitabı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 31, 2021, 130-161 s.134; Güler Yarcı, *Hutbe Kitabı*, Kitabevi, 2017, İstanbul, s. 5; Düccane Cündioğlu, *Meşruiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s.36-47.

hutbe okunma konusu Meclis gündemine getirilmiş fakat Şeriiye Encümeni alışılmadık bir teklif olarak değerlendirerek reddetmiştir.¹⁴⁷ Saltanatın kaldırılıp Abdülmecit Efendi'nin TBMM tarafından halife seçilmesinden sonra halifeye gönderilen murahhaslar heyeti başkanı Müfid Efendi tarafından Fâtih Camii'nde ilk kez Türkçe hutbe okumuştur.¹⁴⁸

Şeriiye ve Evkaf Vekâletinden Diyanet İşleri Riyasetine/Başkanlığına Geçiş (3 Mart 1924)

Açıldığından itibaren millî iradeyi ilke olarak benimseyen TBMM saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet'in ilanıyla millî bir devlet olmak yönünde önemli adımlar atmıştır. Bundan sonra Osmanlı'dan devralınan işlevini yitirmiş eski kurumların bir kısmı ilga edilirken bir kısmı ise yeni düzenlemelere tabi tutulmuştur. Nitekim 25 Şubat 1924'de, İzmir milletvekili Şükrü Saraçoğlu Bey, hükûmet kurumlarına eleştiriler yöneltilmiş, iyi işlemediğini örneklerle açıklamış ve dinsel bir kurum olan Şeriiye ve Evkaf Vekâleti için Vekâletin içişleri hakkında değil siyasetle dinin karıştırılmaması yönünde konuşmuştur. Vekâletin kıymetli ve mukaddes mevkiinin, kabine üyesi olması dolayısıyla siyasetin oynacağı olduğu, zarar gördüğü, Meclisin Vekâleti bu durumdan kurtarması gerektiği değerlendirmesini yapmıştır. Alkışlarla bravo sesleriyle karşılanmıştır. Vekâlete imtiyaz verilmesi taleplerine karşı Isparta milletvekili Hafız İbrahim Efendi İslam'da ruhban olmadığını ve bakanlıkların hükûmetle birlikte sorumlu olduğunu hatırlatmıştır. İslami hizmet veren ve dinî meselelerde konuşan dinsel bir teşkilatın, devlet yönetiminde bakanlık seviyesinde sorumluluk alarak siyasetin olumsuzluklarından etkilenmesine karşı çıkmıştır.¹⁴⁹

Meclis tartışmaları basında yenilikçiler ve muhafazakârlar arasında bir tartışma olarak değerlendirilmiştir. Özellikle ilmiye sınıfından milletvekillerinin Şükrü Bey'in sözlerini kesmek istedikleri belirtilmiştir. Afyonkarahisar Milletvekili Ali Bey, Vekâletin hükûmetten ayrılması için ortada bir sebep görmemiş, halkın irfan seviyesi yükselmeden böyle uygulama için zamanı erken bulmuştur.¹⁵⁰ Ertesi gün başka bir gazetede ise halifelik ve Şeriiye Vekâletinin ilgası hakkında yapılan mülakatta, yapılan inkılabın zorunlu bir parçası olarak değerlendirilmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 5, İçtima Senesi 1, s. 206.

¹⁴⁸ Baktır, agm., s. 425-428.

¹⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 334.

¹⁵⁰ *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1924, Sayı 3990.

¹⁵¹ *Vatan*, 29 Şubat 1924, Sayı 320.

Başbakan İsmet Paşa ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Şeriye Vekilini ziyaret etmişlerdir.¹⁵² Bu ziyarette Vekâletin hükûmet işleri ile ilgisi, din ile siyasetin ayrılması meselesinin konuşulduğu tahmin edilmiştir. Din devlet işleri günün en önemli meselesi haline gelmiş ve mülakata büyük önem verilmiştir.¹⁵³ “Şeriye Vekâletinin Mevkii” başlıklı Ahmet Emin imzalı makalede Tanzimat’tan beri şeyhülislamlığın durumu ve siyasete nasıl alet edildiği, Millî Mücadele aleyhindeki fetva hatırlatılarak hükûmetlerin dini kullanmak üzere bu makama sarıldıkları eleştirisi yapılmıştır. Bu nedenle gelecek nesillerin dinden uzaklaşacakları iddia edilmiş, Vekâletin kaldırılması, dinî kurumların özerkliği savunulmuştur.¹⁵⁴ Meclisteki tartışmalara değinen basın Mustafa Kemal Paşa’nın TBMM açılış konuşmasından sonra kesin karar verileceğini yazmıştır.¹⁵⁵

Bütçe nedeniyle TBMM’de konuşan Vasıf Bey de ordu ve dinin siyasete karışmasını zararlı bulmuştur. Şeriye ve Evkaf Vekâletinin hükûmette yeri olmaması gerektiğini, dinin dünya işlerine karışamayacağını, dünya işlerinin günün ihtiyaç ve zaruretiye göre yürüdüğünü ifade ettiği uzun bir konuşma yapmıştır.¹⁵⁶ Vasıf Bey’in konuşması “Dünkü Vuzuh” başlıklı bir başmakalede değerlendirilmiş, din ve ordunun iç içe olmasının zararlarına dikkat çekilerek buna artık son verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁵⁷ Başka bir gazetede Vasıf Bey’in konuşmasına yer verilmiştir.¹⁵⁸ Lazistan milletvekili Ekrem Bey bunun cumhuriyet ile din arasında bir ayrılık şeklinde anlaşılmasına karşı çıkmış, İslam tarihinde meşihatın günün şartları nedeniyle geliştiğini hatırlatmıştır. Mukaddesatın dünya işlerinin üstünde tutulması gerektiğini ve bu konuda daha önce verdiği teklifler olduğunu söylemiştir. İstanbul müftüsü konu hakkında bilgisi olmadığını, meselenin Başbakan, Cumhurbaşkanı ve Şeriye Vekili arasında mahrem tutulduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa’nın liberal çoğunlukla aynı fikirde olduğu yazılmış, Cumhurbaşkanı’nın beklenen Meclisi açış konuşmasına dikkat çekilmiştir.¹⁶⁰ “Yeni Sahifeler” başlıklı başmakalede din

¹⁵² *Hâkimiyet-i Millîye*, 27 Şubat 1924, Sayı 1057; *Tenbid-i Efkâr*, 27 Şubat 1924, Sayı 3991.

¹⁵³ *Tenbid-i Efkâr*, 27 Şubat 1924, Sayı 3991.

¹⁵⁴ *Vatan*, 27 Şubat 1924, Sayı 318.

¹⁵⁵ *Tenbid-i Efkâr*, 28 Şubat 1924, Sayı 3992.

¹⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 413-417.

¹⁵⁷ *Hâkimiyet-i Millîye*, 28 Şubat 1924, Sayı 1058.

¹⁵⁸ *Vatan*, 28 Şubat 1924, Sayı 319.

¹⁵⁹ *Tenbid-i Efkâr*, 28 Şubat 1924, Sayı 3992.

¹⁶⁰ *Tenbid-i Efkâr*, 29 Şubat 1924, Sayı 3993.

ve ordunun siyasetle iç içe olmasının zararları uzun uzun anlatılmış ve buna artık son verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶¹ “Gazi Paşa’nın Bugün İrad Edeceği Nutuk Vaziyeti Tavzih Edecek” başlığı altında din ile hükûmetin esas itibarıyla ayrılması şeriiye ve evkaf işlerinin ilgili dairelere tahsis edilmesi kabul edilecektir denilmiştir.¹⁶² Kanun teklifinin görüşülmesinden iki gün kadar önce Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Şeriiye Vekili ile üç saat mülakat yapmıştır.¹⁶³ Basın bu konuyu yakından takip etmiştir. Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1924 Meclisi açış konuşmasında kutsal İslam dininin siyasetten ayrılması gerektiğine değinmiştir.¹⁶⁴ Merakla beklenen konuşma basında yer almıştır.¹⁶⁵

3 Mart 1924’te Şeriiye ve Evkaf Vekâletinin ilgası Diyanet İşleri Riyasetinin kurulması ile ilgili kanun teklifinin gerekçesinde, dinin siyasetle alakalı olmasının zararları bulunduğu, bunu bütün medenî millet ve hükûmetlerin kabul ettiği belirtilmiştir. Şeriiye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılıp, vakıfların millete geçmesi doğal bir sonuç olarak görülmüştür. On dört maddelik kanun teklifinin ilk yedi maddesi Şeriiye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılıp yerine Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması ile ilgilidir. Kanun teklifi her maddesi tek tek okunarak oylamaya sunulmuştur. Kanun teklifinin birinci maddesi kurumun görev alanını belirlemiş olup üstünde durulmalıdır.

“*Madde 1 Türkiye Cumhuriyeti’nden muamelât-ı nâssa dair olan ahkâmın teşri-i infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükûmete ait olup din-i mübîn-i islâmın bundan maada itikâdât ve ibâdâta dair bütün ahkâm ve mesâlihın tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Umur-ı Diyaniye Riyaseti makamı tesis edilmiştir.*”

Muamelat-ı nâssa, yani insanların günlük dünyevi olan işlerine dair hükümlerin uygulanması TBMM ve hükûmetine ait olduğu İslam’ın inanç ve ibadete dair her türlü hüküm ve meselelerin yürütülmesi ve dinî müesseselerin idaresi Diyanet İşleri Reisliğine verilmiştir. Konya Milletvekili Mustafa Feyzi Bey umur-ı diyaniye yerine umur-ı diniye ifadesinin kullanılmasını istemiş, Tunalı Hilmi Bey Diyanet İşleri Reisliği denilmesini teklif etmiştir. Önemli vurgular yapan Samih Rifat Bey özetle Arapça ile fıkıh ve hukuk ile meşgul olanların bildiği üzere din ve diyanet arasında fıkıh açısından bir fark olduğunu belirtmiştir. İnsana dair her şeyi bünyesinde toplayan geniş bir anlamı olan din kelimesine

¹⁶¹ *Hâkimiyet-i Millîye*, 29 Şubat 1924, Sayı 1059.

¹⁶² *Tenbid-i Efkâr*, 1 Mart 1924, Sayı 3994.

¹⁶³ *Hâkimiyet-i Millîye*, 2 Mart 1924, Sayı 1060.

¹⁶⁴ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 5.

¹⁶⁵ *Tenbid-i Efkâr*, 2 Mart 1924, Sayı 3995; *Hâkimiyet-i Millîye*, 2 Mart 1924, Sayı 1060.

karşılık kazaya dâhil olmayan yani dünyevi yaptırımı olmayan ibadet, hüküm ve inancı kapsayan diyanet kelimelerinin fıkıh kitaplarında ve İslam dininde “kazaen ve diyaneten” şeklinde kullanıldığını açıklamıştır. Hükûmet kavramının içinde ise iktisadi, içtimai, inzibati, tedrisi meseleler bulunduğunu bunların hükûmet içinde şubelere ayrıldığını geriye kalan iman ve ibadete dair hükümlerin Diyanet İşleri Riyasetine ait olduğunu ifade etmiştir. Yani geniş toplumsal boyutu bulunan din kelimesi yerine sadece ibadet ve iman kavramlarını içeren diyanet kavramının kullanılmasını doğru bulmuştur. Kelimelerin anlamı üzerinde tartışırken din ve devlet işlerini birbirinden ayırmak temel bakış açısı olmuştur. Diyanet İşleri Riyasetinin kurulmasını içeren kanun maddesinde temel bakış bu olunca, teşkilatın dinî gerekçelerle ibadet ve inanç dışındaki konulara o zamanki ifadeyle muamelat-ı nassa dair işlere karışmasına neden olabilecek kelime ve kavramlara yer verilmemiş, dikkat edilmiştir. Sonuçta Umur-ı Diyaniye Riyaseti yerine Diyanet İşleri Riyaseti ifadesi yazılmış, madde bu şekilde mecliste kabul edilmiştir. Üzerinde tartışma yapılmadan kabul edilen diğer maddeler şöyledir;

“Madde 2 Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti mülğadır.

Madde 3 Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasb olunur.

Madde 4 Diyanet İşleri Riyaseti Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Riyasetinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Riyaseti teşkilâtı hakkında bir Nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5 Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde bilcümle cevâm-i ve mesâcid-i şerifenin ve tekâyâ ve zevâyânın idaresine imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzîn ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6 Müftülerin mercü Diyanet İşleri Riyasetidir.

Madde 7 Evkaf umuru milletin hakiki menafine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.”

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti 3 Mart 1924 tarih 429 sayılı kanunla¹⁶⁶ kaldırıldıktan sonra 12 Mart 1924'de Şer'iyye Vekâleti Eğitim Genel Müdürü, Başbakan İsmet Paşa'ya istek üzerine Vekâletin teşkilatı hakkında bir cetvel ile kişisel kanaatini içeren yazı göndermiştir. Eski teşkilat hakkında cetvel hazırlayan Eğitim Genel Müdürü teşkilatın bütün fasıl ve maddeleriyle Diyanet İşleri Riyasetine devir edildiğini, buna dair sözlü olarak da açıklama yapacağını bildirmiştir. Eski müdür cetvelle birlikte Diyanet İşleri Riyaseti hakkındaki

¹⁶⁶ Düstur, Cilt 5, 3 Mart 1340, İstanbul, 1931, s. 667.

görüşlerini rapor halinde açıklamıştır. Rapora göre Diyanet İşleri kelimesinden bu makamın ameli ve ilmî bir gaye takip edeceği anlaşılmıştır. Diyanet İşleri en büyük dinî makam olduğu ve siyasetle ilgilenmemesini dikkate alınarak hazırlanan raporda makamın vazifeleri belirlenmiştir. Rapora göre, Diyanet ameli ve ilmî hizmet verecektir. Müslümanların ihtiyaç ve meselelerini göz önünde bulundurarak araştırmalar yapacak, Kur'an-ı Kerim ve hadisleri tercüme edecek, halkın ihtiyacına göre Türkçe yayınlar yapacak, Türkçe hutbeler hazırlayacak, batıl inançlar karşısında İslam'ın ilmî, ahlaki felsefesini, İslam toplumunun olgunluk ve medeniyetini çeşitli yollarla ortaya koyacaktır. Ayrıca teşkilat din hizmetlilerinin işleri ile meşgul olacaktır.¹⁶⁷ Bu arada ilk Diyanet İşleri Başkanı olarak fetva heyeti üyesi olan Anadolu fetvasını hazırlayan Rıfat Börekçi hükümet kararnamesi ile tayin edilmiştir.¹⁶⁸ Ardından müftülöklere bildirilmiştir.¹⁶⁹

Sonuç

Din insan ile birlikte var olmuş bir kavram olarak insan ve toplum hayatının her alanını ilgilendirmiş, ortak bir ahlak ve kültür hayatı meydana getirmiştir. Bu bağlamda din bireyin ve toplumun kimliğinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Din ortaya çıktığı andan itibaren zamanla her konuda çözüm sunmaya çalışırken kurumsallaşmıştır. Hassasiyetin genellikle yüksek olduğu din ve dinî kurumların gelişimi sosyal, siyasal, coğrafi, askerî ve daha birçok maddi denebilecek etkenlere bağlıdır. İlave olarak dinin maddi olmayan, ilahi olan ilkeleri ve bu ilkeleri toplumun anlama ve yorumlama şekilleri farklı dindarlık şekilleri ve örgütlenmeler ortaya çıkarmıştır. Öte yandan insan aklının geliştirdiği bir örgütlenme olarak devlet ile dinsel kurumların şu veya bu şekilde birbiriyle ilişkisi daima olmuştur. Millî devlet kavramının ortaya çıkmasıyla din toplumun kimliğinin bir parçası olmaktan çıkmamış, dinî kurumlar yok edilmemiş, hatta birçok örneğinde görüldüğü gibi millî devletin oluşmasına ve meşruiyetine katkıda bulunmuştur. Nitekim millî Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasında da din ve dinî kurumlar önemli olmuştur. Anadolu Türk tarihinin halen yaşayan son bağımsız devleti olan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurulma süreci ve bu süreçteki dinî hizmet ve kurumlara dair görüşler ve tartışmalar güncelliğini korumaktadır.

Bu nedenle büyük bir tarihî geçmişe sahip olan Türk tarihinin küçük bir kısmının anlaşılabilmesi için dahi Türklerin ve İslam tarihinin bazı önemli noktalarının ortaya konulması zorunlu görülmüştür. İslam'da ruhbanîyetin

¹⁶⁷ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 26-149-9

¹⁶⁸ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 4-10-7

¹⁶⁹ BCA, Diyanet İşleri Reisliği, 2-12-12

olmaması, Türklerin eski din anlayışlarına uygun olup Türklerin İslam olmasında önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir. İlave olarak Türklerin, hilafeti veya siyaseti imanın bir konusu olarak gören Şia anlayışa karşın bunu dünyevi bir mesele olarak gören Sünni anlayışı kabul etmeleri öteden beri var olan devlet ve siyasi bağımsızlık geleneklerine uygun düşmüştür. Nitekim siyasi yetkiyi paylaşmaktan hoşlanmadıkları söylenebilen ilk Müslüman Türk devletlerinde Sünni Abbasi halifesinden bazı alametler almak hakanın kılıç gücüyle elde ettiği iktidarına toplum nezdinde meşruiyet kazandırmakla ilişkilidir. Başka bazı devletlerde görüldüğü gibi Türkler de kendini dinin koruyucusu olarak gören bir iktidar ve devlet anlayışı geliştirerek *din ü devlet* kavramını kullanmışlardır.

Öte yandan hilafetin yanında gelişen fetva kurumu Kur'an-ı Kerim'de bulunmayan birçok siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal meselede çözüm sunarak gelişmiştir. Fetva verenler ilmiye sınıfı olarak büyük saygı görmüşlerse de Allah ile kul arasında ayrıcalıklı, yanılmazlık iddiası olan bir ruhban ya da din adamı sınıfı olarak görülmemişlerdir. İslam ruhbanı reddetmiş olup Osmanlı'nın ilmiye sınıfını hiyerarşik bir şekle dönüştürmesi onu devletin üstünde ayrıcalıklı bir sınıf haline getirmemiştir. Saygı duyulmuş, iktidarın ve devletin uygulamalarında meşruiyete katkıda bulunmuşlardır. Divan üyesi olmamış, doğrudan hükümdarın siyasi yetkisini paylaşmamışlardır. Devlet memuru olan şeyhülislam ve ilmiye sınıfı görevden azledilebilmiş, gerektiğinde cezalandırılabilmişlerdir. Nitekim Osmanlı'nın Mondros Mütarekesi'nden itibaren işgal edilmesiyle başlayan ve millî bir Türk devletinin ortaya çıkmasına sebep olan Türk Millî Mücadelesi sürecinde özellikle fetva kurumunun bu mücadeleye bakışı bir meşruiyet veya haklılık davasını ortaya çıkarmıştır.

Anadolu'yu işgal eden İtilaf devletleri Türk direnişini engellemek için hukuken bir Osmanlı varlığını kabul etseler de canı, namusu, malı, dinî kurumları saldırıya uğrayan Türk devlet geleneği Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşlarının önderliğinde Türk toplumunu örgütlemiştir. Millî Mücadele Türk toplumsal varlığının devamını sağlayan devlet ve din için yapılmıştır. Buna karşılık dinî kurumlar padişah ve yakın çevresi tarafından olumsuz olarak kullanılmış, fetvalarla Türk Millî Mücadelesi dine aykırı olarak gösterilmiştir. Ancak şeyhülislamın yazıp padişah-halifenin onayladığı fetva Anadolu müftü ve din hizmetlileri tarafından kabul edilmemiştir. Çünkü ortada varlığına saldırılan meşru müdafaada bulunan Türk Millî Mücadelesi dinsel iddialarla mahkûm edilmek istenilmiştir. İslam'ın insana değer veren evrensel ilkelerine uygun olmayan İstanbul fetvasına karşılık Anadolu müftüleri bu evrensel ilkelere uygun fetva hazırlamışlardır. Bu bağlamda Anadolu fetvası tarihsel gelişmelere ve dinî ilkelere uygun bir metindir. Son Osmanlı Mebuslar Meclisinin basılarak çalışmaz hale gelmesi, Türk siyasi varlığının reddedilmesi demektir. Yeni bir

meclisin Ankara’da toplanması esasen şartların zorunlu kıldığı meşru müdafaa olsa da TBMM’de bazı milletvekillerinin hükûmet kurulmasına karşı çıkması bu meşruiyeti anlamakta zorlandığını göstermektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa bu meşruiyeti padişah-halifeyi eleştirmeden siyasi bir incelikle dile getirmiştir. Belki de bu nedenle daha önce bir daire haline getirilmiş ilmiye sınıfının başı şeyhülislamlık hizmetleri TBMM’de bakanlık anlamında kullanılan bir Vekâlet haline getirilmiş, kabineye dâhil edilmiştir. Bununla birlikte bazı milletvekilleri Şeriiye ve Evkaf Vekâletine ayrıcalıklı bir yer vermek üzere tekliflerde bulunmuşlarsa da Türk devlet geleneği ve Sünni dinsel ilkeler Meclise yansımış; milletvekilleri buna karşı çıkmışlar, kabul etmemişlerdir. Hatta Vekâlete soru önergesi vererek bir tür hesap sormayı hiçbir milletvekili dinsel açıdan mahzurlu görmemiş, belki de akıllarına bile getirmemişlerdir. Din hizmetlerinin millî iradeyi temsil eden meclis tarafından denetlenmesi, eski devlet geleneklerinin olağanüstü yetkiler taşıyan TBMM’nin şahsında yeni bir hayat bulması denilebilir.

Vekâlet işgal altına düşmemiş yerlerde mümkün olduğu kadar teşkilatlanmaya medrese, cami, mescit, fetva, müftü, şeyhülislam, imam, hatip, müezzin, tekke, tarikat gibi dinî kurumları denetlemeye ve din hizmetleri vermeye çalışmıştır. İlave olarak Millî Mücadele’nin meşruiyetini halka ve İslam dünyasına anlatmaya ve aydınlatmaya çalışmıştır.

Bununla birlikte nasıl ki son dönemde şeyhülislamın kabine üyesi olması geçici olmuş sonradan bir daire haline getirilmişse Millî Mücadele döneminde Vekâletin hükûmetin bir üyesi olması geçici bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Türk Millî Mücadelesinin meşruiyetine katkıda bulunan ve din hizmetlerinin verilmesine hizmet eden Vekâlet 3 Mart 1924’te ilga edilerek yerine Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Riyaseti kurulmuştur. Bu şekilde dinî kurumlar siyasi kararların alındığı Meclis ve hükûmetten çıkarılarak cumhuriyet rejiminin yeni kurumsallaşması içinde yerini almıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının görevleri belirlenirken devlet, dinin iman ve ibadet ile ilgili konularında hizmetleri, kendi görev alanı içerisinde görmekle birlikte, kurumu siyasi karar merkez ve biriminin dışında ama başbakanlığa bağlayarak yanında tutmuştur. Müslüman Türk milletinin dinsel ihtiyaçlarını karşılamayı kendi üzerine almıştır. Bundan sonra günümüze kadar Diyanet hakkında birçok yasal düzenleme yapılmışsa da bunlar çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara

Diyanet İşleri Reisliği, 7-64-23; 2-1-13; 4-36-1; 2-12-3; 13-109-1; 2-12-4; 8 65 48; 204-393-9; 7-64-85; 2-4-3; 13-113-53; 13-113-66; 8-65-35; 13-109-2; 7-64-3; 7-63-13; 7-63-38; 7-63-50; 7-63-51; 7-63-53; 7-64-13; 7-64-31; 13-113-14; 7-64-19; 7-64-1; 3-26-1; 3-26-8; 7-63-4; 7-63-20; 2-1-13; 3-15-2; 26-149-9; 4-10-7; 2-12-12.

Muamelat Genel Müdürlüğü, 159-115-14; 212-440-1; 140-4-12.

Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 3-16-18; 1-8-7; 1-7-5; 3-28-20; 3-29-12; 3-24-6; 3-19-3; 6-35-20.

İskân, 16-65-16.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Ankara, 01000225/906862.

Diyanet İşleri Başkanlığı Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Evrak Numarası 1289, Sıra Numarası 1323, 25 Eylül 1922.

Resmî Yayınlar

Düstur, Cilt 5, 3 Mart 1340, İstanbul, 1931.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 3, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 4, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 5, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 7, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, içtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 10, İçtima Senesi 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 11, İçtima Senesi 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 12, İçtima Senesi 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 15, İçtima Senesi 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 20, İçtima Senesi 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 21, İçtima Senesi 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 24, İçtima Senesi 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 26, İçtima Senesi 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 29, İçtima Senesi 4.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 32, İçtima Senesi 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 33, İçtima Senesi 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 6, İçtima Senesi 1.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

AKSOY Mehmet (1998) *Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş*, Önel Yayıncılık, Köln.

AKBULUT Ahmet (2006) Hz. Muhammet Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları, *Kelam Araştırmaları*, Cilt 4, Sayı 2, s. 1-10.

ARSLAN İhsan (2012) İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 51, s.73-92.

ARI Osman Sacid (2005) *Meclis-i Meşayih Arşivine Göre Hicri 1296–1307 (1879–1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ARI Abdüsselam (2019) *Dürerü's-Sülû fî Siyâseti'l-Mülûk Mâveridî'nin Siyâsetnâmesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.

AYDIN Erdal (2018) Erken Dönem Hilafet Örnekleri Işığında İslam'da Demokratik Bir Hilafet Tasavvuru Mümkün mü?, *Muhafazâkar Düşünce Dergisi*, Cilt 15, Sayı 54, s. 73-95.

AVCI Nazmi - TOPÇU Damla (2021) Toplumsal Değerlerden Uzaklaşma, *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, s.139-151.

ATATÜRK Mustafa Kemal (2006) Nutuk, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- BAĞDATLI Özlem (2016) *İslam Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BAKTIR Mustafa (1998) Hutbe, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul, s. 425-428.
- BALPINAR Zafer (2012) Yahudi Milliyetçiliğinin Güç Kullanımı Üzerinden İsrail'in Güvenlik Anlayışına Olan Etkisi, *Akademik Ortadoğu*, Cilt 7, Sayı 1, s. 79-101.
- CANATAN Kadir (2014), *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- COŞKUN Ali (2003) Din ve Kimlik, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 24, 2003, s.5-23.
- CÜNDİOĞLU Dücan (2005) Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset, *Kaknüs Yayınları*, İstanbul.
- ÇELİK Recep (2017) *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- ÇULUK Sinan - KARACA Yılmaz (Yayına Hazırlayan) (2015) *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- DEMİREL Demokan (2017) Eski Türklerde Devlet Modelinin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 16, s. 425-450.
- DURGUTİ Abdylkader (2016) Hilafet Tartışmalarının Siyasi Mezheplerin Oluşumuna Etkisi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, s. 149-176.
- ESEN Muammer (2008) İman Kavramı Üzerine, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt 49, Sayı 1, s. 79-91.
- GÖKÜŞ Şeref - ŞAHİN Mehmet - YILMAZ Zahide (2021) Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hutbe Tartışmaları ve Ali Vahid Üryanizade'nin “Türkçe Hutbeler”Adlı Kitabı Üzerine Bazı Değerlendirmeler, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 31, s. 130-161.
- GÖMEÇ Sadettin (1998) Şamanizm ve Eski Türk Dini, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4, s. 38-52.
- GÜNDÜZ Şinasi (Editör) (2007) *Yaşayan Dinler Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

- GÜNAY Ünver (1993) *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- İPŞİRLİ Mehmet (2010) Şeyhülislâm, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul, s. 91-96.
- KARAL Enver Ziya (1998) *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARADENİZ Yılmaz (2019) Siyasi Güç ve Dini Meşruiyet Açısından Büyük Selçuklu-Abbasi Halifeliği İlişkileri, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 2, s. 2060-2081
- KAYA Beytullah (2019) Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, s. 49-66.
- KERİMOĞLU Hasan Taner (2007) Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 14, s. 3-25.
- KRAMER J. H. (1979) Şeyhülislam, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, s. 485-488.
- MASSIGNON Louis (1979) Tarikat, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, s. 1-17.
- OKUMUŞLAR Muhiddin (2008) Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, s. 137-148.
- ÖZKAYA Ömer (2020) Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı 16, Aralık 2020, s. 317-352.
- ŞENTÜRK Recep (2000) İnsan Hakları, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul, s. 327-330.
- PARLAK Abdülkadir (2022) Protestan Reformunun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Toplumsal, Siyasal ve Ekonomik Faktörler, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 56, 2022, s. 7-49.
- TAWİL Emmanuel (2015) Fransa'da Millî Din: Gallikan Hipotez, Çev. Mürsel ÖZALP, *Dergıabant*, Cilt 3, Sayı 6, s.130-140.
- TÜMER Günay (1986) Çeşitli Yönleriyle Din, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVIII, s. 213-216.
- (1994) Din, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, s. 312-320.

- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı (1998) *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1998) *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÜNAL Mustafa (2020) *İslam Siyaset Felsefesi Açısından Devlet Yönetimi Üzerine Bir Değerlendirme*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çankırı.
- YAKUT Esra (2005) *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- YARCI Güler (2017) *Hutbe Kitabı*, Kitabevi, İstanbul.
- YANARDAĞ Ayşe (2018) *Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- (2023) *Karşılıklı Fetvalar, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 927-940.
- YAVUZER Hasan (2005) *Dini Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- YILDIRIM Ramazan (2011) *Sünni Siyaset Düşüncesinin Tarih İçindeki Gelişimi ve Etkinliği*, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 24, s. 5-24.
- YÜKSEL Musa Şamil (2009) *Timurlu Siyaset (Devlet) Teorisi'nde Sultan*, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46, s. 231-247.

Gazete ve Mecmualar

- Hâkimiyet-i Millîye*, 27 Şubat 1924, Sayı 1057; 28 Şubat 1924, Sayı 1058; 29 Şubat 1924, Sayı 1059; 2 Mart 1924, Sayı 1060.
- Tevhid-i Efkar*, 26 Şubat 1924, Sayı 3990; 27 Şubat 1924, Sayı 3991; 28 Şubat 1924, Sayı 3992; 29 Şubat 1924, Sayı 3993; 1 Mart 1924, Sayı 3994; 2 Mart 1924, Sayı 3995.
- Sebilürreşat*, 30 Kasım 1912, Sayı 172.
- Vatan*, 27 Şubat 1924, Sayı 318; 28 Şubat 1920, Sayı 319; 29 Şubat 1924, Sayı 320.
- .